

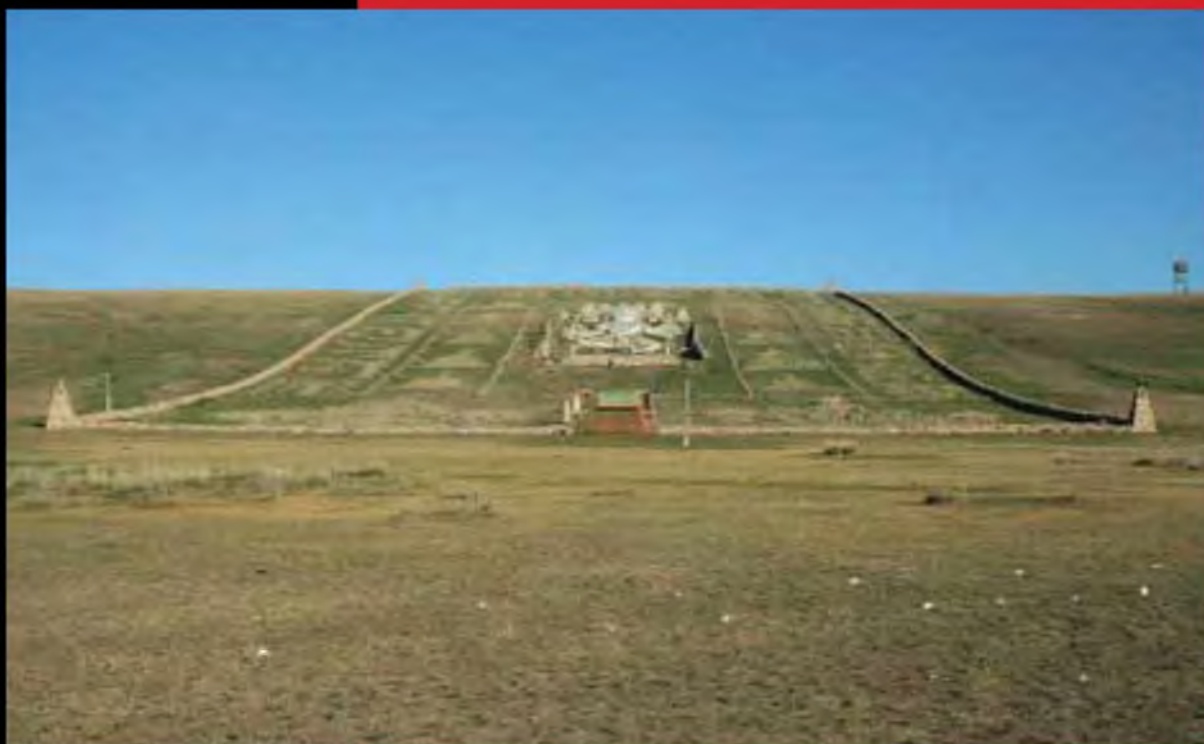
СОЁЛЫН ӨВИЙН ТӨВ

**МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ
ТҮҮХ, СОЁЛЫН
ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛ**

HISTORICAL AND CULTURAL IMMOVABLE MONUMENTS IN MONGOLIA

III ДЭВТЭР
ДОРНОД АЙМАГ

МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛ

III ДЭВТЭР
ДОРНОД АЙМАГ

DDC
306'09'517'
Э-66

Зохиогч:
Г.ЭНХБАТ
Б.ДАВААЦЭРЭН

Гэрэл зургийг:
Б.ДАВААЦЭРЭН
П.ЧИНБАТ

Гар зургийг:
Г.СОЁЛ-ЭРДЭНЭ
А.МӨНГӨНЦООЖ

Дизайнер:
Б.АЛТАНСҮХ

Зохиогчийн эрх хамгаалагдсан. © 2009,
Соёлын өвийн төв, Улаанбаатар, Монгол улс

Copyright © 2009 by the Center of Cultural
Heritage, Ulaanbaatar, Mongolia

Энэхүү цомгийг Соёлын өвийн төвийн зөвшөөрөлгүйгээр бүтнээр нь буюу хэсэгчилэн
хувиран олшруулахыг хориглоно.

Монгол улс
Улаанбаатар хот - 211238
Сүхбаатар дүүрэг
Сүхбаатарын талбай 3
Соёлын төв өргөө Б хэсэг
Соёлын өвийн төв

Шуудангийн хайрцаг 223
Веб сайт: www.monheritage.mn
И-мэйл: cch_fund@monheritage.mn
Утас: 976-11-312735

ISBN 978-99929-61-29-5

МОНГОЛЫН
УРЛАГИЙН
ЗӨВЛӨЛ

ГАРЧИГ

Өмнөх үг	6
Удиртгал	7
Дорнод аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын тухай	19
Дорнод аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын байршил	31
Баяндун сум	32
Баянтүмэн сум	38
Баян-Уул сум	43
Булган сум	49
Гурванзагал сум	53
Дашбалбар сум	57
Матад сум	63
Сэргэлэн сум	69
Халхгол сум	74
Хөлөнбуйр сум	81
Цагаан-Овоо сум	85
Чойбалсан сум	91
Чулуунхороот сум	94
Дорнод аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт	98
Товчилсон үгийн тайлал	100
Ашигласан ном бүтээл	100

ӨМНӨХ ҮГ

БСШУЯ-ны харьяа Соёлын өвийн төв монгол нутагт оршин буй түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг анхан шатны байдлаар бүртгэн баримтжуулах, тоолох, хадгалалт хамгаалалт, ашиглалтын байдалд судалгаа хийх ажлыг 2008-2015 онд гүйцэтгэхээр төлөвлөн өнгөрсөн оноос хэрэгжүүлж эхлээд байгаа билээ. Бид энэ ажлын хүрээнд 2009 онд Дорнод, Дорноговь, Говьсүмбэр аймгийн нийт 31 сумын нутагт ажиллаж 381 дурсгалт газрын 3000 гаруй ширхэг дурсгалыг бүртгэн баримтжуулж, тоолж холбогдох мэдээллийг Улсын нэгдсэн бүртгэл-мэдээллийн санд хадгалаад байна.

Соёлын өвийн төв олон нийтэд монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг сурталчилах зорилгоор Улсын нэгдсэн бүртгэл-мэдээллийн санд хадгалагдаж байгаа мэдээллийг дээрх ажлын үеэр цугларсан мэдээллээр баяжуулан гэрэл зургийн цуврал цомог хэвлүүлж байгаа билээ. Бид энэ удаа Дорнод аймгийн нутаг дэвсгэр дээрх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг багтаасан гурав дахь цомгоо хэвлүүлэн та бүхний гар дээр өргөн барьж байна. Энэ удаагийн цомогт тус аймгийн нутагт орших түүх, соёл, шинжлэх ухааны ач холбогдолтой 127 дурсгалт газрын дурсгалыг сонгон авч, байршлыг нь газрын зурагт байрлуулан товч тайлбарын хамт оруулж, сум тус бүрийн нутагт орших дурсгалын жагсаалтыг ард нь хавсаргалаа.

Энэхүү цомог нь эрдэм шинжилгээ, судалгааны зориулалттай бус зөвхөн түүх, соёлынхоо дурсгалыг ард иргэдэд сурталчилан таниулах зорилготой гаргаж байгаа учир мэдээллийг товчлон оруулсан болно. Уншигч та Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалын талаар илүү их мэдээлэл авах, эсвэл энэхүү цомогтой холбоотой санал хүсэлт, шүүмж байх ахул манай байгууллагын хаягаар хандахыг хүсье.

Эртний түүх, соёлын өвөө эрхэмлэн дээдлэгч ард иргэд та бүхэн энэхүү гэрэл зургийн цомгоор дамжуулан Монгол нутгийн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалуудтай танилцаж, тэдгээрийг хадгалж хамгаалах, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх үйлсэд өөрсдийн хувь нэмрээ оруулна гэдэгт итгэж байна.

Зохиогчид

FOREWORD

The Center of Cultural Heritage under the Ministry of Education, Culture and Science have planned to execute the registration, documentation, inventory making of historical and cultural immovable properties of Mongolia from 2008 to 2015, and it is being implemented since last year. In the framework of this project, we have registered and documented 3000 immovable properties of 381 cultural sites in Dornod, Dornogobi, Gobi-Sumber Province and gathered the information into the state fund for registration and information of cultural heritage.

Aiming to promote the awareness raising on historical and cultural immovable properties among public, the Center of Cultural Heritage has published the photo catalogues including the information and data of fund for registration and information of cultural heritage and materials collected during the research work of Dornod province. This time we are introducing to you the third publishment of photo catalogue include historical and cultural immovable properties of Dornod province. For this publishment of the catalogue historically, culturally, and scientifically valuable 127 immovable properties locate in Dornod province were selected, including their brief descriptions and locations on the map, and the list of immovable properties of each soums of Dornod province is attached in the back.

The photo catalogue is not for the academic use, it is to promote the public awareness for the better understanding of importance of preserving historical and cultural immovable properties. Dear readers, if you have any suggestions, criticisms or if you want to find out more about the historical and cultural immovable properties of Mongolia, please contact us through the address of our organization.

We believe that you by reviewing this photo catalogues, would greatly contribute for protection and preservation of our immovable properties and pass on to our future generations.

Authors

Ө нөөгийн дэлхий нийт хүн төрөлхтний түүхэнд бүтээгдэж бий болсон эдийн болон оюуны соёлын өвийг уламжлагдаж ирсэн хэлбэрээр нь биет ба биет бус соёлын өв хэмээн ангилан авч үзэж байна. Биет бус өвд оюуны соёлын бүхий л өв хамаарах бол биет өвд материаллаг түүхий эдээр бүтээгдсэн бүх дурсгал хамаарах ажээ. Биет соёлын өвийг хадгалагдаж буй орчин нөхцөл, эх төрхөөр нь хөдлөх ба үл хөдлөх гэж хоёр хэсэгт хуваадаг байна.

1972 онд НҮБ-ын Боловсрол, Шинжлэх ухаан, Соёлын байгууллагын Ерөнхий бага хурлын 17 дугаар чуулганаар баталсан “Дэлхийн соёлын болон байгалийн өвийг хамгаалах конвенци”-д “Соёлын өв” гэдэг ойлголтыг үл хөдлөх гэдэг утгаар нь гурав ангилсан байдаг. Үүнд:

- Хөшөө дурсгал (түүх, урлаг, шинжлэх ухааны хувьд нэрд гарсан, бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий уран барилга, сүрлэг чимэглэлийн уран баримал, уран зургийн бүтээл, археологийн олдвор, бичээс, агуй болон цогцолбор дурсгал)

- Архитектурын чуулга (түүх, урлаг, шинжлэх ухааны хувьд нэрд гарсан бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий салангид буюу нэгдмэл барилга байгууламж, уран барилгын цогцолбор)

- Дурсгалт газар (хүний болон хүн, байгалийн хамтарсан бүтээлүүд, мөн түүх, гоо зүй, угсаатны судлалын хувьд нэрд гарсан бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий археологи, түүхийн дурсгалт газрыг багтаасан бүс нутаг) гэж ангилсан байна.

Монгол Улсын нутаг дэвсгэр нь нэн эрт цагаас хүн нутаглаж ирсэн өлгий нутгийн нэг, Төв Азийн эртний нүүдэлчдийн соёл иргэншлийн гол төв болж байсан учир тэдний бүтээн бий болгож үлдээсэн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаар үлэмж баялаг орон юм. Манай улс 1992 оны Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал болон олон улсын соёлын өвийн талаарх нийтлэг ойлголтод нийцүүлэн 2001 онд шинэчлэн найруулж баталсан “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль”-ийн 3 дугаар зүйлд “... эртний хүний оромж, отог бууц, оршин сууж байсан үл мөрийг хадгалсан соёлт давхарга, ашигт малтмал олборлож, боловсруулж, үйлдвэрлэл эрхэлж байсан газар, булш хиргисүүр, бунхан, оршуулга, тахилын газар, хөшөө чулуу, хадны сүг зураг, бичээс зэрэг археологийн дурсгал; эртний хот суурины үлдэгдэл, балгас, хэрэм, цайз болон уран барилгын цогцолбор, сүм дуган, хийд, гудамж, талбай, байшин барилга зэрэг уран барилгын дурсгал; түүхэн хүмүүсийн амьдрал, үйл ажиллагаатай холбоотой байшин барилга ...; түүх, соёлын цогцолбор газар; эртний хүн, амьтан, бичил биетэн, ургамлын чулуужсан олдвор, үл мөр, тэдгээрийг агуулсан олдворт газар” зэрэг дурсгалуудыг үл хөдлөх гэх ангилалд хамаатуулан хуульчилсан байдаг.

Аливаа соёлын өв, тэр дундаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал бол тухайн улс орны соёлын түвшинг илэрхийлэх том үзүүлэлт болохын сацуу тусгаар тогтнолын баталгааны нэг гол баримт болдог. Энэ ч утгаараа хөдөө хээр оршин буй бүх төрлийн үл хөдлөх дурсгалт зүйлсээ хайрлан хамгаалах явдал бол ямар ч төр засгийн анхаарлын төвд байх ёстой асуудал юм.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах хууль, эрхзүй: Монголчууд эртнээс өөрсдийн болон бусдын өвөг дээдсийн бий болгож бүтээсэн түүх, соёлын аливаа дурсгалд хүндэтгэлтэй хандаж олон арга хэлбэрээр хамгаалж ирсэн баялаг уламжлалтай ард түмэн. Түүхийн шаралсан хуудсанд “эртний булш, хиргисүүрийг ухаж сүйтгэсэн хүнийг тодорхой тооны адуу малаар торгох зэрэг шийтгэл оноож байсан” тухай цөөнгүй баримт тохиолддог. Түүнчлэн үр хүүхэддээ эртний дурсгалт зүйлийг хөндвөөс “чөтгөр сэрнэ, чөтгөр дагана, сүнс нь хорогдоно, нүд чинь сохорно, гар чинь татна, муу зүйл тохиолдоно...” гэх мэтээр сургаж тэдгээрт аль болох хүндэтгэлтэй хандах сэтгэлтэй болгон хүмүүжүүлдэг байсан уламжлал эдүгээ ч хөдөө орон нутаг бий.

Монгол улсад соёлын өвийг хамгаалах талаар төрийн цэгцтэй бодлого Ардын хувьсгал ялсны дараагаас боловсорч иржээ. 1921 онд байгуулагдсан Судар бичгийн хүрээлэнгийн дүрэмд “дэлхий дахины улсын бичиг судрын сан ба музей үзмэрийн зүйлийг хураах... монгол үндэстэнд холбогдох бичигтэй хөшөө, чулуун зураг зүйлүүдийг хамгаална” гэж заасан байдаг нь төрөөс соёлын өвийн талаар баримтлах анхны эрхзүйн баримт болжээ. 1941 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 79 дүгээр

хурлын тогтоолоор “Хуучны дурсгалт зүйлийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийг батлан гаргаж улс орон даяар мөрдүүлжээ. Уг дүрэмд “Монгол улсын хязгаар дотор буй хуучны бүх дурсгал болох зүйл цөм Монгол улсын өөрийн хөрөнгө мөн” хэмээн заасан байдаг. Энэхүү дүрмийн ихэнх зүйл заалт нь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалахад чиглэсэн байдгийг дурдууштай.

Дээрх дүрмээс хойш 30 гаруй жилийн турш түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах талаар төрөөс ямар нэг эрхзүйн баримт бичиг батлан гаргаагүй нь нэг талаас монгол нутгийг бүхэлд нь хамарсан эртний дурсгалуудын талаарх бүртгэл судалгаа дутмаг байсан, нөгөө талаас дэлхий нийтийн соёлын өвд хэрхэн хандах хандлага бүрэн төлөвшиж тогтоогүй байсантай холбоотой юм.

1970 онд АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн зарлигаар “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлсийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарчээ. Энэ хууль бол монголчуудын хэдэн зууны турш хадгалж ирсэн болон бүтээн туурвиж ирсэн түүх, соёлын дурсгалыг хадгалж хамгаалах, судлан шинжлэх, сэргээн засварлах, сурталчилах зэрэг бүхий л харилцааг цогцоор нь зохицуулсан бие даасан анхны хууль байв. “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарснаар урьд өмнө ард иргэдийн дунд үнэ цэнэ, ач холбогдол нь төдийлөн танигдаагүй байсан түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаарх ойлголтыг өөрчилж хүн бүрийг эдгээр дурсгалд хүндэтгэлтэй хандах, хадгалж хамгаалах үйл ажиллагаанд гар бие оролцох зэргээр үүрэг хариуцлагатай байх нөхцлийг бүрдүүлсэн юм. Хуулийн хүчин төгөлдөр үйлчилж байсан 1970-1994 оныг хүртэлх хугацаанд Монгол улсын төр түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг шинээр нээж бүртгэх, судлах, сэргээн засварлах чиглэлээр жил алгасалгүй олон ажил зохиож, түүнд зарцуулах хөрөнгийн хэмжээг жил бүр нэмэгдүүлж байв. Энэ 20 гаруй жилийн туршид төрөөс авч хэрэгжүүлсэн олон ажлын үр дүн болон соёлын өвөө эрхэмлэн дээдлэгч хүмүүсийн уйгагүй хөдөлмөрийн үр шим Монголчуудыг дэлхийд гайхуулах соёл иргэншилтэй ард түмэн болохыг батласан юм.

Манай улс 1990 оноос дэлхий нийтийн хөгжлийн замд эргэлт буцалтгүй орж урьд өмнө үйлчилж байсан хууль, эрхзүйн баримтуудаа олон улсын нийтлэг зарчимд нийцүүлэн шинэчлэн баталж эхэлсэн билээ. 1992 онд УИХ-аас баталсан шинэ Үндсэн хуулинд “Монголын ард түмний түүх, соёлын дурсгалт зүйл, шинжлэх ухаан, оюуны өв төрийн хамгаалалтад байна” хэмээн заасан билээ. Энэ үзэл баримтлалд нийцүүлэн 1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг батлан гаргаж улс орон даяар мөрдүүлж эхэлсэн байна. Энэ хууль нь зах зээлийн харилцаанд шилжиж байсан манай улсын хувьд түүх, соёлын дурсгалын талаарх харилцааг зохицуулах гол хууль болоод зогсохгүй түүнээс хойш батлагдан гарсан олон хуулийн түүх, соёлын дурсгалтай холбоотой заалтыг нөхөхөд чухал эрхзүйн баримт болж байжээ. 1994 оны “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-д хэд хэдэн удаа нэмэлт өөрчлөлт хийсний эцэст 2001 онд утга соёлын өвтэй холбоотой харилцааг зохицуулсан заалтуудыг нэмж “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон батлан гаргаж эдүгээ хүртэл мөрдөж байна. Энэ хууль нь монголчуудын соёлын өвийг анх удаа цогц байдлаар нь хамгаалах хуулийн орчин бий болгосноороо түүхэн ач холбогдолтой болсон юм.

Эдүгээ монгол улс түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт, хамгаалалт, судалгаа, ашиглалттай холбогдолтой харилцааг “Соёлын өвийг хамгаалах тухай” болон “Соёлын тухай”, “Газрын тухай”, “Ашигт малтмалын тухай”, “Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай” зэрэг хуулиудад туссан үл хөдлөх дурсгалтай холбоотой зүйл заалтын дагуу зохицуулж байна. Энэ бүх хуулиудын зохих зүйл заалтууд нь Монгол улсыг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлсээ хамгаалах талаар эрх зүйн цогц орчинтой болсныг харуулж байна.

Монгол улс дэлхий нийтийн хөгжлийн чиг хандлагатай хөл нийлүүлэн алхаж байгаагийн хувьд олон улсын соёлын өвийг хамгаалах чиглэлээр батлан гаргасан баримт бичиг, гэрээ, конвенцид хүндэтгэлтэй хандаж, хүлээн зөвшөөрч, идэвхитэй оролцооор ирсэн билээ. Манай улс өнөөдрийн байдлаар 1964 онд “Зэвсэгт мөргөлдөөний үед соёлын үнэт зүйлийг хамгаалах тухай” 1954 оны Гаагийн хэлэлцээрт, 1990 онд ЮНЕСКО-ийн 1972 оны “Дэлхийн өвийн конвенци”-д, 1991 онд ЮНЕСКО-ийн 1970 оны “Соёлын эд зүйлийг хууль бусаар импортлох, экспортлох, өмчлөх эрхийг шилжүүлэхээс сэргийлэх тухай конвенци”-д, 2005 онд ЮНЕСКО-ийн 2003 оны “Биет бус соёлын

өвийг хамгаалах тухай конвенци"-д тус тус нэгдэн орж, эдгээр баримт бичгүүдийн үзэл санаа, үндсэн зарчим, шаардлагуудыг соёлын өвийг хамгаалах хууль, тогтоомжууддаа тусгаж, хамтын нийгэмлэгийн өмнө хүлээсэн үүргээ амжилттай хэрэгжүүлж байна.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл, судалгаа: Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг шинжлэн судлах ажил 1889 онд Оросын эрдэмтэн Н.М.Ядринцевын Орхон голын хөндийд хийсэн хайгуул судалгааны ажлаар эхэлсэн гэж үздэг. Тэр цагаас хойш 120 гаруй жилийн турш Орос, Финлянди, АНУ, Унгар, Япон, Турк, Франц, Герман, Солонгос, Хятад зэрэг дэлхийн олон орны эрдэмтэн судлаачид манай үндэсний боловсон хүчнүүдтэй хамтран эртний түүх, соёлын дурсгалыг түүх, соёл, угсаатны зүй, археологийн шинжлэх ухааны онол, арга зүйн дагуу судалсаар иржээ. Энэ ажлуудын үр дүнд монгол орны нутаг дэвсгэр дээр байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлс нь хүн төрөлхтний хөгжлийн түүхийн салшгүй нэг хэсэг, өвөрмөц соёл иргэншлийн улбаа болохыг баталжээ. Түүнчлэн үл хөдлөх дурсгалын арвин баялаг мэдээллийн санг бий болгосон байна.

Аливаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэн баримтжуулах ажил бол тухайн дурсгалыг хадгалж хамгаалах чиглэлээр явуулж буй анхан шатны ажил юм. Дурсгалын хэлбэр төрх, хэмжээ, орчны нөхцөл байдал, ашиглалтын байдал, эвдрэл гэмтэл зэргийг нарийвчлан тодорхойлж, гэрэл зураг, дүрс бичлэг, гар зургаар баримтжуулан мэдээлэл цуглуулах явдал бол бүртгэн баримтжуулах ажлын гол зорилго болно. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг үнэн зөв бүртгэж баримтжуулснаар соёлын өв, түүний үнэ цэнэ, хувьсал өөрчлөлтийн талаар тодорхой мэдээлэл олж авах, хүмүүсийн соёлын өвийг хадгалж хамгаалах хүсэл сонирхолыг нэмэгдүүлэх, тэдний оролцоог дээшлүүлэх, соёлын өвд гарч буй өөрчлөлтийг хянах боломжоор хангагдах, төрийн байгууллагуудыг бодит мэдээллээр хангах зэрэг олон ач холбогдол давуу талтай юм.

Монгол улсын хувьд түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэж баримтжуулж мэдээллийн сан бүрдүүлэх ажлыг 1921 оны ардын хувьсгалын дараахнаас эхэлсэн юм. 1921 онд байгуулагдсан Судар бичгийн хүрээлэнгийн дүрэмд хуучны түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж баримтжуулах, хамгаалах үүрэг туссан байдаг. Энэ үүргийнхээ дагуу 1922 онд Судар бичгийн хүрээлэнгээс эрхлэн өнөөгийн Төв, Архангай, Булган, Өвөрхангай аймгийн нутгаар хайгуул шинжилгээний ажил хийж Сарьдагийн хийд, Эрдэнэзуу, Баруун хүрээ зэрэг уран барилгын дурсгалыг бүртгэж гэрэл зургаар баримтжуулж байжээ. Судар бичгийн хүрээлэн 1935 оноос эхлэн хошуудад орон нутаг судлах товчоо байгуулан өөрийн төлөөлөгчийг сонгон суулгаж, идэвхитэй гишүүдийг элсүүлэх ажил зохион байгуулж, түүх, соёлын дурсгалын тухай мэдээ арвин ихээр цуглуулж хуримтлуулж байжээ.

Судар бичгийн хүрээлэнд 20-иод жилийн турш хуримтлагдсан түүх, соёлын дурсгалын талаарх мэдээ сэлт, бүртгэл судалгааны хэрэглэгдэхүүнүүдийг шинжлэх ухааны үндэслэлтэй эмхлэн цэгцэлж "Монгол Ард Улсын археологийн картын сан" зохиох ажлыг 1941 оны сүүлээр ШУХ-ийн Түүхийн салбарын эрдэм шинжилгээний ажилтан Х.Пэрлээ тэргүүлэн хийж жил бүрийн археологийн хайгуул малтлага судалгааны үр дүнгээр байнга нэмэн баяжуулсаар байжээ. Энэ сан бол Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл-мэдээллийн анхны сан байсан бөгөөд эдүгээ ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн гар бичмэлийн санд хадгалагдаж байна.

Монгол улсад соёлын өвийг бүртгэн баримтжуулж мэдээллийн сан бүрдүүлэх нэгдсэн тогтолцоо 1996 оноос бүрдэж эхэлсэн гэж үздэг. 1994 онд батлагдсан "Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль"-ийн 2 дугаар бүлэгт Монгол улс нь түүх, соёлын дурсгалын Улсын нэгдсэн бүртгэл мэдээллийн сан /УНБМС/-тай, тэр нь шаталсан тогтолцоотой байхаар орсон байна. Энэ заалтын дагуу "Соёлын өвийн төв байгуулах тухай" Соёлын сайдын 1996 оны 07 дугаар тушаал гарч Музейн үзмэр сэргээн засварлах урлангийн орон тоо, төсөвт багтаан түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн УНБМС-г байгуулахаар шийдвэрлэжээ. Энэ сан тухайн үеийн Соёлын яаманд цуглараад байсан түүх, соёлын дурсгалт зүйлстэй холбоотой судалгаа, тайлан, мэдээ зэрэг эх хэрэглэгдэхүүнийг татан авч, анхны бүрдүүлэлтээ хийж байжээ. Эдүгээ соёлын өвийн УНБМС нь олон улсын нийтлэг

зарчмын дагуу монгол нутаг дахь соёлын өвийг түүх, соёлын хөдлөх, үл хөдлөх /соёлын биет өв/, утга соёлын /соёлын биет бус өв/ гэсэн 3 хэсэгт ангилж мэдээллийн сан бүрдүүлж байна. УНБМС түүх, соёлын дурсгалын бүрдүүлэлтийг хийхдээ 1996 онд ИКОМОС-ын Ерөнхий Ассамблейн 11 дүгээр хурлаас батлан гаргасан “Дурсгалт газруудыг баримтжуулах ИКОМОС-ын зарчим”-ыг баримтлахын сацуу өөрийн орны онцлогт тохирсон аргачлал боловсруулан ажилладаг.

1996-1999 онд “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал” сэдэвчилсэн лавлах бүтээх ажлын хүрээнд хээр хөдөө орших түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаарх мэдээлэл цуглуулах зорилгоор хэд хэдэн чиглэлээр зохион байгуулсан хээрийн шинжилгээний экспедицид СӨТ-ийн мэргэжилтэн судлаачид гар бие оролцож дурсгалуудын хадгалалт хамгаалалтын байдал, засаг захиргааны харьяалал, эвдрэл гэмтлийн талаар нэлээд мэдээлэл хуримтлуулсан билээ. Энэ мэдээллүүд нь тухайн үедээ УНБМС дахь үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл мэдээллийн хэсэгт томоохон мэдээлэл бүрдүүлэлтийн ажил болсон бөгөөд, эдгээр мэдээллийг ашиглаж 1998 онд “Улс, аймаг, нийслэлийн, хамгаалалтад байх үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчилж, “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийг анх удаа боловсруулан хэрэгжүүлсэн юм.

Өнөөдөр манай улсад ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн, Палеонтологийн хүрээлэн, Нүүдлийн Соёл Иргэншлийг судлах Олон улсын хүрээлэн, Монголын Үндэсний музей, МУИС-ийн Археологи-Антропологийн тэнхим, МУБИС-ийн Түүхийн тэнхим, Улаанбаатарын Их Сургуулийн Археологийн тэнхим, “Чингэс хаан” дээд сургууль зэрэг мэргэжлийн байгууллагууд хууль, журмын дагуу археологи, палеонтологийн хайгуул, малтлага судалгаа хийж түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаар арвин мэдээлэл хуримтлуулж байна.

Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал: УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1941 оны 79 дүгээр хурлын тогтоолоор “Хуучны дурсгалт зүйлсийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийг баталж, түүний 2 дугаар хавсралтад нэр бүхий 15 дурсгалыг улсын нэгдүгээр зэрэглэлийн хамгаалалтад, 16 дурсгалыг улсын хамгаалалтад байхаар шийдвэрлэжээ. Энэ жагсаалт бол Монгол улс анх удаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаа төрийн хамгаалалтад авсан түүхэн шийдвэр байсан юм.

1970 онд АИХ-аас “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарсны дараа буюу БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөл /СнЗ/-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолоор “БНМАУ-ын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт”-ыг баталж, улсын хамгаалалтад 21 дурсгал, орон нутгийн хамгаалалтад 106 дурсгалт газрыг оруулсан байна. Энэхүү 420 дугаар тогтоолоор улс, орон нутгийн хамгаалалтад авсан дурсгалуудад түүхэн үйл явдал, бие хүмүүсийн дурсгалд зориулан болгосон хөшөө, багана, ханын самбар зэрэг дурсгалыг эртний булш хиргисүүр, хот хэрмийн үлдэгдэл, хүн чулуун болон буган чулуун хөшөө дурсгалтай хамтатган хамгаалалтад авсан байна.

1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг шинэчлэн баталсантай холбогдуулан дээрх жагсаалтыг тусхуулийн үзэл баримтлал, нэр томъёонд нийцүүлэн дахин шинэчилжээ. 1994 оны Засгийн газрын 233 дугаар тогтоолын 3 дугаар хавсралтаар “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт” нэрээр батлагдсан энэ жагсаалтад нийт 93 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 287 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад байхаар тусгасан байна. Энэ жагсаалтад зөвхөн эртний түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал хамрагдсанаараа онцлогтой юм.

1995-1997 онд УИХ-аас “Монгол улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэр, түүний удирдлагын тухай хууль”-д зарим өөрчлөлт оруулж, шинээр аймаг, сум байгуулснаас болж улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх дурсгалын оршин буй засаг захиргааны нэгжийн нэрийг өөрчлөх шаардлага урган гарчээ. Түүнчлэн мэргэжлийн эрдэм шинжилгээний байгууллагуудын үйл ажиллагааны үр дүнд улсын хамгаалалтад зайлшгүй байвал зохих дурсгал цөөнгүй илэрч олдсон байна. Энэ шаардлагын үүднээс Монгол улсын Засгийн газар 1998 оны 235 дугаар тогтоолоор “Улс аймаг,

нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт"-ыг шинэчлэн баталжээ. Уг жагсаалтад 120 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 233 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад тус тус авчээ.

2004 онд ЮНЕСКО-ийн Дэлхийн өвийн хорооноос Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрыг хүн төрөлхтний соёл, иргэншлийн түүхийн олон улбааг хадгалсан дурсгалтай, тэдгээр нь дэлхий дахинд нийтлэг үнэ цэнэтэй гэж үзэн дэлхийн соёлын өвд бүртгэн авсан билээ. Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газар нь 121,967 га газрыг хамардаг бөгөөд энэ бүс нутагт 100 гаруй дурсгалт газарт 1350 орчим нэгж ширхэг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал оршдог байна. Эдгээр дурсгалын дотор өмнө нь улс, аймгийн хамгаалалтад орж байсан цөөнгүй дурсгал хамрагдсан юм.

1994 оны "Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль"-ийг 2001 онд УИХ-аас "Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль" болгон өөрчлөн найруулж баталсан юм, Монгол улсын нутагт сүүлийн 10 гаруй жил явуулсан археологийн хайгуул, малтлага судалгааны үр дүнд түүх, соёл, шинжлэх ухааны өндөр ач холбогдолтой олон дурсгалыг шинээр нээн илрүүлсэн бөгөөд тэдгээрийг зайлшгүй хамгаалах шаардлага тулгарсан, түүнчлэн зарим дурсгалыг аймгийн хамгаалалтын жагсаалтаас улсын хамгаалалтын жагсаалтад оруулах шаардлага урган гарсан зэргээс үүдэн "Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалтыг 2008 онд дахин шинэчлэн баталжээ. Монгол улсын Засгийн газрын 2008 оны 175 дугаар тогтоолоор шинэчлэн батлагдсан уг жагсаалтад 175 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 275 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад авахаар оруулсан байна. Энэ жагсаалтад түүх, соёлын ач холбогдол өндөртэй, цаашид хамгаалалтад авч, урт хугацаанд тогтвортой судалгаа, шинжилгээний ажил хийх шаардлагатай 15 дурсгалыг аймаг, нийслэлийн хамгаалалтын жагсаалтаас хасч улсын хамгаалалтын жагсаалтад оруулсан ба шинээр 40 дурсгалыг улсын хамгаалалтын жагсаалтад, 57 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтын жагсаалтад тус тус нэмж тусгажээ. Мөн анх удаа палеонтологийн дурсгалт газрыг хамруулсан байна.

Дурсгалт газрын хамгаалалтын цэс: 1994 онд батлагдсан "Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль"-ийн 16.6 дахь заалтад "Эртний хот, суурины үлдэгдэл, байшин барилга, цогцолбор зэрэг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийн сүр барааг хадгалах зорилгоор эргэн тойронд нь 0.1-3 км-ийн хамгаалалтын бүсийг Засгийн газар тогтоож болно" гэж заажээ. Энэхүү заалтын дагуу түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын түүхэн тодорхой орон зай, цаг үеийг төлөөлж чадах байдал, түүх, соёл, шинжлэх ухааны үнэ цэнэ, ач холбогдол, улсын хамгаалалтын зэрэглэл зэргийг харгалзан үл хөдлөх дурсгалын хамгаалалтын бүсийг тогтоож эхэлжээ. Засгийн газрын 1997 оны 241 дүгээр тогтоолоор Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын нутагт орших Монголын эртний нийслэл Хархорум хотын туурийн хамгаалалтын бүсийг 9,69 км.кв талбайтай байхаар тогтоосон нь анхны хамгаалалтын бүстэй дурсгал болсон юм.

2001 онд УИХ-аас "Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль"-д нэмэлт өөрчлөлт оруулж "Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль" болгон шинэчлэн баталсан бөгөөд уг хуулийн 17.6, 17.7, 17.8 заалтад түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хамгаалалтын бүс тогтоож байх тухай асуудал хэвээр тусгагдаж, талбайн хэмжээг тогтоосон заалтыг хассан байна. Засгийн газар "Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль"-ийн холбогдох заалтыг үндэслэн:

- 2001 оны 96 дугаар тогтоолоор Гандантэгчинлэн хийд, Гэсэр сүм, Богд хааны ногоон ордон, Чойжин ламын сүм, Дамбадаржаа хийд, Гэр хэлбэрт модон дуганууд буюу Дашчойлин хийд, Чин ван Ханддоржийн байшингийн хамгаалалтын бүсийг,
- 2002 оны 71 дүгээр тогтоолоор Архангай аймгийн Хашаат сумын нутагт орших Билгэ хаан, Культегины хөшөө, мөн аймгийн Хотонт сумын нутагт орших Хар балгас, Өвөрхангай аймгийн Бат-Өлзийт сумын нутагт орших Төвхөн хийд, Төв аймгийн Баян сумын нутагт орших Тоньюкукийн хөшөөний хамгаалалтын бүсийг,
- 2003 оны 190 дүгээр тогтоолоор Хөвсгөл аймгийн Бүрэнтогтох сумын нутагт орших Уушигийн өвөрийн буган чулууны цогцолбор, Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сумын нутагт орших Аваргын балгас, Төв аймгийн нутагт орших Манзуширын хийд,

- Улаанбаатар хотын Баянзүрх дүүргийн нутагт орших Дарь-Эхийн сүмийн 2 чулуун баганын хамгаалалтын бүсийг,
- 2004 оны 126 дугаар тогтоолоор Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын нутагт орших Баруун хүрээний туурь, Булган аймгийн Рашаант сумын нутагт орших Хөгнө тарнийн дээд доод хийдийн туурийн хамгаалалтын бүсийг,
 - 2006 оны 70 дугаар тогтоолоор Булган аймгийн Дашинчилэн сумын нутагт орших Цогт тайжийн Цагаан байшин, бичигт хөшөө, мөн сумын нутагт орших Хар Бухын балгасны хамгаалалтын бүсийг,
 - 2006 оны 123 дугаар тогтоолоор Архангай, Өвөрхангай, Булган аймгийн нутагт орших Дэлхийн өв-Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрын хамгаалалтын бүсийг
 - 2009 оны 135 дугаар тогтоолоор Дорноговь аймгийн Хатанбулаг сумын нутагт орших Эргэлийн зоон палеонтологийн дурсгалт газар, Төв аймгийн Алтанбулаг сумын нутагт орших Өнгөтийн цогцолбор дурсгал, Дэлгэрхаан сумын нутагт орших Их Хөшөөтийн цогцолбор дурсгал, Хэнтий аймгийн Батширээт сумын нутагт орших Өглөгчийн хэрэм, Рашаан хад, Үзүүр цохионы цогцолбор дурсгал, мөн аймгийн Өмнөдэлгэр сумын нутагт орших Балдан Бэрээвэн хийд, түүний орчмын хадны зургийн дурсгал, Дунд Жаргалантын цогцолбор дурсгал, Хэрлэн сумын нутагт орших Цэцэн ханы ордны цогцолбор, Улаанбаатар хотын Чингэлтэй дүүргийн нутагт орших “Өндөр хоршоо” хэмээх түүхт барилга (өнөөгийн Дүрслэх урлагийн музей Б.Д), Баянзүрх дүүргийн нутаг дэвсгэрт орших Ардын Намын Төв Хороо, Ардын Засгийн газар түр байрлаж байсан түүхт барилгын (өнөөгийн Улаанбаатар хотын түүх, шинэчлэн байгуулалтын музей Б.Д) хамгаалалтын бүсийг тус тус тогтоожээ.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалтын өнөөгийн байдал, авч буй арга хэмжээ: Хээр хөдөө оршиж байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын өнө удаан жил хадгалагдахад байгалийн болон нийгмийн хүчин зүйлс ихээхэн сөрөг нөлөө үзүүлсээр иржээ.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал нь байгаль дээр ил задгай оршиж байдгийн хувьд их бага хэмжээний эвдрэл гэмтлийг өөртөө агуулж байдаг. Ялангуяа чулуун дурсгал нь орчны температурын хэлбэлзлэл, салхи, ус болон химийн идэвхтэй бодисууд, ургамал, амьтнаас ялгарах органик бодисуудын нөлөөгөөр ан цав гарах, хагарч гэмтэх, хуурч унах, үйрч бутрах, зэргээр анхны төрх байдлаа алдаж гэмтдэг байна. Мөн газар хөдлөлт, гал түймэр, үер ус, хүчтэй цасан болон шороон шуурга гэх мэт байгалийн гамшигт үзэгдэл нь дурсгалд сөргөөр нөлөөлж буй байгалийн хүчин болдог ажээ.

Агаарын хэлбэлзэл, салхи нь чулууны бүтцийг сийрэгжүүлж физик өгөршилд оруулахаас гадна өгөршиж суларсан чулууны мөхлөг ан цав хооронд ус (хур тунадас) орж тогтон халуун хүйтний хэлбэлзлийг даган хайлж хөлдөхдөө тэлж агшин ан цавыг ихэсгэн механик өгөршилт үүсгэсэн байдал манай ихэнх хөшөө чулуун дурсгалд олонтаа тохиолддог.

Түүх, соёлын дурсгалд нөлөөлөх нийгмийн хүчин зүйлд бусдын соёлыг үл хүндэтгэх, хотжилт суурин иргэншил болон нүүдлийн ахуйг дагасан нөлөөлөл, хүн амын сийрэг байдал, эдийн засгийн хомсдол, үйлдвэржилт, оновчгүй бодлого, төлөвлөлт, шашин шүтлэг, буруу аргаар хамгаалах, сэргээн засварлах, хүний санамсаргүй болон санаатай үйл ажиллагаа зэрэг ордог. Сүүлийн жилүүдэд хүмүүсийн сүсэг бишрэлдээ хөтлөгдөн хөшөө чулуунд элдвийн тос түрхэх, хадаг яндар уяж байгаа нь уг дурсгалын насыг богиносгох хохиролтой үйлдэл болдог ажээ. Тухайлбал хөшөө дурсгалд хадаг яндар уяснаар түүнд чийг хуримтлагдаж агаарын хэмийн нөлөөгөөр чулуулгийн гадаргууд хүчтэй нөлөө үзүүлэх, хорхой шавьж үүрлэн элдэв төрлийн хүчиллэг ялгадас ялгаруулан чулуулгийн мөхлөгт сөрөг нөлөө үзүүлдэг байна.

Соёлын өв, түүх, соёлын дурсгалд хүндэтгэлтэй хандах нийгмийн төлөвшил бүрэлдээгүй энэ үед хадны сүг зураг, эртний хөшөө чулуун дурсгалыг аж ахуйн зорилгоор ашиглах, эртний бичээс, хадны сүг зурган дээр элдэв бичээс бичих, өнгө зүсийг өөрчлөх, нураах, булш, хиргисүүр, тахилын байгууламжийг олз ашиг олох зорилгоор ухах, малтах зэрэг зохисгүй байдал их гарч байна.

Монгол улс өөрийн нутаг дээр байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг анхны хэлбэр төрхөөр нь хадгалан үлдэх, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх шинжлэх ухааны үндэслэлтэй хамгаалалтын анхны ажлуудыг 1940-өөд оноос эхлэн өнөөг хүртэл хийж иржээ. 1944 онд Эрдэнэ Зуу, Амарбаясгалант зэрэг уран барилгын дурсгалуудыг сэргээн засварлах ажлыг, 1960-1961 онд Чойжин ламын сүм, Богд хааны Ногоон ордон зэргийг сэргээн засварлах ажлуудыг хийсэн байна.

1971 онд Барилгын зургийн төв институтэд “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн зураг төсөл, эрдэм шинжилгээний товчоо”-г, 1973 онд Соёлын яамны харьяанд “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн засварын газар”-ыг тус тус байгуулсан бөгөөд 1976 онд дээрх хоёр газрыг нэгтгэн “Түүх, соёлын дурсгалыг сэргээн засварлах газар” гэсэн бие даасан байгууллагыг байгуулжээ. Энэ байгууллага 1995 оны хүртэлх хугацаанд Монголын уран барилгын томоохон дурсгалууд болох Эрдэнэ зуу, Амарбаясгалант, Гандантэгчинлэн хийд, Богд Хааны ногоон ордон, Чойжин ламын сүм, Цэцэн ханы ордон, Хачин ламын сүм, Чин ван Ханддоржийн байшин, Алтанбулаг дахь ардын хувьсгалын түүхэнд холбогдох барилга байшин зэргийг мэргэжлийн түвшинд сэргээн засварлаж байжээ. Үүний зэрэгцээ хөдөө орон нутгийн засаг захиргаа өөрсдийн нутаг дэвсгэр дээр байгаа үл хөдлөх дурсгалуудыг хамгаалах зорилгоор хайс хашаа барих, хаяг самбар байрлуулах зэргээр хөдөлгөөн өрнүүлж байсныг тэмдэглэх хэрэгтэй.

Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах ажлыг тодорхой бодлого, дэс дараалалтайгаар гүйцэтгэх, түүнд зарцуулж буй хандив, төсөв, хөрөнгийг үр бүтээлтэй зарцуулах зорилгоор “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хадгалж хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийг 1999-2005 онд хэрэгжүүлжээ. СӨТ-ийн сэргээн засварлагч, мэргэжилтнүүд түүхэн болон шинжлэх ухаан, урлаг уран сайхны өндөр ач холбогдол бүхий зарим хөшөө дурсгалын хэв дардсыг авах, хуулбар хийж улсын сан хөмрөгт хадгалах, зарим хөшөө чулуун дурсгалд бэхжүүлэлт консерваци хийх зэрэг ажлуудыг энэхүү хөтөлбөрийн хүрээнд хийсэн байна. Мөн сүм хийдийг сэргээн засварлах, хамгаалалтын хашаа, саравч барих, аянга зайлуулагчтай болгох зэрэг олон ажил энэ хөтөлбөрийн дагуу хийгджээ.

Дээрх хөтөлбөрийн хамрах хүрээг өргөтгөн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг аялал жуулчлал, дэд бүтэцтэй уялдуулан сурталчлах, соёлын өвийг сэргээн засварлах мэргэжилтэн бэлтгэх зэрэг асуудлыг иж бүрэн тусгасан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөр”-ийг шинээр боловсруулж Засгийн газрын 2007 оны 303 дугаар тогтоолоор баталсан юм. Энэхүү хөтөлбөрийг 2008-2015 онд хэрэгжүүлэхээр төлөвлөж, зарим ажлуудыг холбогдох газрууд эхлүүлээд байна.

Монгол Улсын төр засгаас түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийг хадгалж хамгаалах, сэргээн засварлах чиглэлээр олон ажил боловсруулан хэрэгжүүлж байгаа хэдий ч зарим нэг ашиг хонжоо хайсан ухвар мөчид хүмүүсийн харгайгаар олон дурсгалт зүйлс эвдэн сүйдсээр байгаа билээ. Ийм баримтыг олноор нь дурдаж болно. Сайны хажуугаар саар болсон энэ бусармаг үйлдлийг таслан зогсоох, урьдчилан сэргийлэх ажлыг зохион байгуулахад хөдөө орон нутгийн ард иргэдийн туслалцаа дэмжлэг туйлаас чухал болохыг шат шатны Засаг дарга, холбогдох байгууллагууд анхааралдаа авбал зохилтой.

Эцэст нь, эцэг өвгөдийнхөө үлдээсэн түүх, соёлын дурсгалуудад хүндэтгэлтэй хандаж, олон арга хэлбэрээр хайрлан хамгаалж, сэргээн засварлаж хойч үедээ бүрэн бүтнээр нь өвлүүлэн үлдээх явдал бол өнөөгийн монголчууд бид бүхний эрхэм үүрэг мөн болохыг уншигч танд сануулья.

INTRODUCTION

The diversity of intellectual and physical cultural heritage derived from and created by humanity through the long historic period of time is classified into tangible and intangible cultural heritage by their forms and identities. Intangible cultural heritage is defined as the practices, representations, expressions, knowledge and skills, as well as the instruments, objects, artifacts and associated cultural spaces, and tangible cultural heritage includes all other physical objects such as monuments, historic buildings, statues, museum items and others which have significant historic and artistic value to Mongolia. Tangible cultural heritage is identified as movable and immovable cultural heritage characterized by their storage, mobility, sizes and associated significance with their origination.

As stated in the 1972 UNESCO "Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage" adopted by the 17th General Conference, the "Cultural Heritage" is classified into three subcategories by its immovable distinctions as follows:

- Monuments: architectural works, works of monumental sculpture and painting, elements or structures of an archeological nature, inscriptions, cave dwellings and complex features, which are outstanding universal value from the historic, artistic and scientific point of view

- Groups of building: groups or separate or connected buildings which, because of their architecture, homogeneity or their place in the landscape, are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science

- Sites: Works of man or the combined works of nature and of man, and areas including archeological sites which are of outstanding universal value from the historical, aesthetic, ethnological or anthropological points of view)

Mongolia is one of the richest countries with historical and cultural immovable properties, created by and derived from the nomadic people's lifestyle of Central Asia, and transmitted from generation to generation. In 2001, Mongolia has revised its law on "Protect of Cultural Heritage" in accordance with the international cultural heritage protection standards and Mongolian Constitution of 1992. In the 3rd article of the law it states that, "...immovable properties include archeological findings such as shelter of ancient people, cultural layers of ancient settlement, a place used to be used for mining and industry, tumulus, grave, tomb, sacrificial sites, man stone, deer stone, archeological artifacts, rock paintings, rock inscriptions, ancient settlements, ancient ruins, ancient castles, ancient walls, complex of architecture, temples, monasteries, streets, squares (old and related with historical activity), apartments and buildings relevant to individuals and events significant in history, historical and cultural sites, fossils microorganisms, plants ancient animals, and paleontological sites.

State independency and culture is expressed by the cultural heritage, especially historical and cultural immovable properties. It is of utmost importance for our government to pay close attention to protect and safeguard the immovable properties of Mongolia.

Law and policies on protection of historical and cultural immovable properties: From the ancient times Mongolians have preserved and protected with respect historical and cultural heritage, created by the ancestors. People were fined with livestock for excavating and damaging ancient tumulus and tombs. Also the elders have been teaching and transmitting knowledge to younger generations about preserving and respecting the immovable historic properties. It is believed that "Those who damages the immovable historic properties inherited from their ancestors, would have bad luck, such as meeting with ghosts; lose eyesight or always having some problems" etc.

In 1921, after the People's Revolution, state policy was formulated for protection of historical and cultural heritage. Institute of Language and Literature has developed its internal policy, that states "Institute to preserve and protect the rock inscriptions and rock paintings in Mongolia". This policy remains as the first Mongolian act for historical and cultural protection. "Protection and Preservation Regulation for Historical and Cultural Heritage" was adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. In the regulation it states that, "The historical and cultural heritage existing on Mongolian territory, shall be in possession of Mongolians". Almost all paragraphs and articles of this regulation adopted for immovable properties protection.

For almost 30 years since the adoption of the above policies Mongolian government didn't make any changes to it neither have adopted any new acts for historical and cultural heritage preservation. Possibly it's due to insufficient research, lack of people's awareness regarding the importance of protecting the historical and cultural heritage.

By the consent of the Presidium of People's Great Khural, the "Law on Protection of Cultural Properties of People's Republic of Mongolia" was adopted in 1970, which was comprehensively and systematically included all cultural functioning relations and activities containing research, examination, conservation, pres-

ervation, promotion and dissemination of historical and cultural heritage created by Mongols. As a result, the awareness has risen among people by the certain degree, changed their attitude towards the cultural heritage and increased their respect and responsibility as well as their contribution on protecting and preserving it. The law was effective from 1970 to 1994, the period of time that Mongolian government has organized number of works for identifying, restoring historical and cultural immovable monuments, along with discovering, registering, conserving and preserving them. Consequently, a number of activities and works were implemented on cultural heritage protection. Thus the outside world gradually started to get to know of Mongolian unique cultural heritage.

Since 1990, Mongolia has been developing democratic society. Accordingly the acts and laws were revised and combined with democratic concepts. Adopted by the State Great Khural, the cultural heritage as defined in the new constitutional law of 1992, "Mongolian people's historical and cultural heritage, science and intellectual property shall be under the State protection of Mongolia". In accordance with it, the State Great Khural adopted "Law on Protection of Historical and Cultural Properties" in 1994. The law coordinated number of cultural relations combined with the concepts of democracy. And it defined the criterias of objects to be included into historical and cultural immovable properties. In 2001, after the several amendments made on "Protection Law of Historical and Cultural Properties of 1994", articles of protection of intangible cultural heritage were added and has changed to the "Protection Law of Cultural Heritage". Since 2001, the government has been enforcing "Protection Law of Cultural Heritage", in Mongolia. Cultural heritage protection and preservation is completely coordinated by this law.

Today, cultural heritage issues, particularly immovable monuments matters are coordinated by some articles of the following laws, such as "Protection Law of Cultural Heritage", "Land", "Minerals", "Protected Areas", "Criminal law" etc.

Mongolia has signed in international agreements, charters and conventions for preserving and protecting the cultural heritage: "1954 UNESCO Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict" in 1964; "1972 UNESCO Convention for the World Cultural Heritage" in 1990; "1970 UNESCO Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property" in 1991; and "2003 UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage" in 2005.

Registration and research of historical and cultural immovable properties: The first research and examination work on immovable historical and cultural properties in Mongolia started in 1889, by Russian researcher N.M Yadrintsev at the Orkhon River Valley. Since then, for over a hundred years, Mongolian researchers and scholars have done many research works and examinations on historical and cultural immovable properties based on the archeological and ethnological theories and methods, in cooperation with the researchers and experts of Russia, Finland, USA, Hungary, Japan, France, German, China, Korea and others. As a result of those research works, researchers and experts have come to the conclusion that immovable properties of Mongolia are indeed an important part in the history and culture. Also as a result of these research works, first information and registration database system for immovable properties was created.

Registration and documentation is considered as a primary step for protection of immovable heritage properties. Main objective of the registration and documentation is to identify the current value and status of immovable properties by determining their size, form, recent condition, damages and registering and documenting them by photo, video and hand drawings. By collecting truthful information and making the correct registrations of immovable properties is essential to increase people's contribution on cultural heritage protection, to collect detailed information on cultural heritage, to examine and control the cultural heritage evolution (to compare past and current status), and to provide the right information to public, relevant government agencies and to raise their awareness.

After the People's Revolution, immovable properties registration and documentation started in Mongolia by the internal policy of Institute of Language and Literature "Institute for registration, documentation and protection of historical and cultural heritage". In accordance with it, the Institute has organized research works in Tuv, Arkhangai, Bulgan, Uvurkhangai provinces for registration and digital documentation of the "Saridagiin Khiid", temple monastery of "Erdene Zuu" and "Baruun Khuree". Since 1935, the Prefectural Research Centers were established in every province of Mongolia, and representatives and members were appointed. Therefore huge amount of relevant information and documents on historical and cultural heritage were gathered and recovered.

At the end of 1941, under the administration of Mr. Perlee (researcher and scientist of history of Mongolian

Academy of Sciences) the Institute of Language and Literature, collected "Archeological information database of Mongolia" and prepared a new form for cultural heritage research materials and information. This work has taken twenty years. And the database was developed and enhanced annually with new data of the archeological excavations and research works. "Archeological information database of Mongolia" was the first registration and information database for cultural heritage, and the data of the database has been kept and saved in Hand Written format at the Institute of Archeology of Mongolian Academy of Science.

The unified system for data and information database for the registration and documentation of historical and cultural heritage was created in 1996. In 1994, the State Great Khural adopted the new "the Law for Protection of Historical and Cultural Properties" combined with new constitution. In second paragraph of this law, it states that Mongolia needs to have a systematic Registration and Information State Database for Cultural Heritage". According to this article, in 1996 Minister of Culture made his 7th order to establish a Center of Cultural Heritage, thus the establishment of the registration and information state database was included in the budget. The database received the first registration and information of historical and cultural heritage from Ministry of Culture, which was previously collected by the Ministry. According to the international general principals, we are collecting historical and cultural heritage information by three basic categories, as movable, immovable and intangible cultural heritage. When we register and document historical and cultural heritage into the database, we refer to comply with ICOMOS Principles for the Recording of Monuments, Group of Buildings and Sites, ratified by the 11th ICOMOS General Assembly in 1996.

Through 1996-1999, in the framework of the creation of "Historical and Cultural Properties of Mongolia" guidebook, specialists and researchers of the Center of Cultural Heritage participated in the number of field research works and collected information on current status for immovable properties and their locality. As a result, most of the immovable properties information was collected into Registration and Information State Database of Cultural Heritage. Consequently, the "List of Protection of Historical and Cultural immovable properties for state, province, city of Ulaanbaatar" was revised, and "National Project for the Protection and Conservation of Historical and Cultural Heritage" was implemented in 1998.

Today, the Institute of Archeology, Institute of Paleontology of Mongolian Academy of Science, International Institute for the Study of Nomadic Civilizations, National Museum of Mongolia, Department of Archeology and Anthropology at the School of Social Science, National University of Mongolia, Department of History at Mongolian State University of Education, Department of Archeology at University of Ulaanbaatar and "Chinggis Khaan" university are making legal archeological excavations and research works, and collecting the information for immovable properties.

Historical and cultural immovable properties in protection of state, province, city of Ulaanbaatar: "Protection and Preservation Rule for Historical and Cultural Properties" was adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. At its second appendix, the presidium has decided to select 15 immovable monuments as the first degree state protection, 16 immovable monuments as a state protection. After adopting the "Law on Protection of Cultural Properties of People's Republic Mongolia" in 1970, by the 420th resolution of 1971 by Council of Ministers of Mongolia, has adopted the "List of Protection of Historical and Cultural Heritage of People's Republic Mongolia", has selected 21 immovable properties for the state protection, and 106 immovable monuments for provincial protection. According to this 420th decision, these immovable monuments include statues built for memorial purposes of historical events and individuals, columns, and with tombs, tumulus, ancient settlements, ancient ruins, man stones, deer stones.

"List of Protection of Historical and Cultural immovable properties of state, province, Ulaanbaatar city" was revised, according to the amendments of "Protection Law of Historical and Cultural Properties" of 1994. At the third appendix of 233rd decision, the Government of Mongolia has decided to select 93 immovable properties as a state protection, 287 immovable properties as a provincial protection, according to the "List of Protection of Historical and Cultural Immovable Monuments of State, Province and city Ulaanbaatar". The list has specific rules for ancient historical and cultural properties.

In 1995-1997, the State Great Khural amended the "Law of Mongolia on Administrative and Territorial Units and Their Governance", and established new administrative units. For this reason, the need to change the name of administrative units was required for the "List of Protection of Historical and Cultural immovable monuments of state, province, Ulaanbaatar city". Also the number of discovered immovable properties by the science and research organizations were required to be included in the state protection. In 1998, by the 235th decision of Government, the "List of Protection of Historical and Cultural immovable monuments of state, province, Ulaanbaatar city" was revised. In accordance with it, 120 immovable properties were selected for the state protection, 233 immovable properties were selected for provincial level protection.

In 2004, the UNESCO World Heritage Committee inscribed Orkhon Valley Cultural Landscape on World Heritage List, including valuable historical and cultural heritages of human history. Orkhon Valley Cultural Landscape has over 100 cultural sites and about 1350 historical and cultural immovable properties, covering area of 121,967 hectares. Orkhon Valley Cultural Landscape has number of immovable properties selected to state and provincial protection.

“The Law for Protection of Historical and Cultural Properties of 1994” has been revised and changed to “the Law for Protection of Cultural Heritage” by the State Great Khural in 2001. As a result of the past 10 years archeological excavations and research works, the number of cultural properties were discovered, and further protection was required for the preservation of those properties. In accordance with it, the “List for Protection of Historical and Cultural immovable properties of state, province, Ulaanbaatar city” was revised by the government in 2008. On May 14th of 2008, the protection list has been revised by the 175th resolution of Government, and 175 immovable properties were selected as the state protection, 275 immovable properties are under province protection. 15 immovable properties are included in the state protection. 40 immovable monuments are under the state protection, 57 immovable monuments under province protection. And for the first time, paleontological sites were selected in the protection list of the state and province.

Protection zone of immovable properties: In Paragraph 6 of article 16, the “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994”, “Government has set up 0.1-3 kilometers of protection zone around the historical and cultural immovable properties, such as remains of ancient cities and settlements, buildings, architecture complexes in order to provide the integrity and safety thereof”. In accordance with this article, setting up protection zones around the immovable monuments oversaw their significance on history, culture, science and classification on state protection. By the 241st resolution of Government in 1997, first protection zone was set up around ruins of Kharkhorum city, capital of Mongolian Empire, covering an area of 9.69 square kilometers.

The “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994” revised and changed to “Protection law of Cultural Heritage” by the State Great Khural, in 2001. Paragraphs 6, 7, 8 of article 17, the “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994” re-entered into “Protection Law of Cultural Heritage” and the article for measurement of surrounding areas was removed

- By the 96th decision of 2001, the protection zones were set up around the Gandantegchinlen Khiid monastery, Monastery Geser, Green Palace of Bogd Khaan, Temple of Choijin Lama, Temple of Dambadarjaa, Temple of Dashchoilon (Wooden temples), Apartment of Chin Van Khanddorj.
- By the 71st decision of 2002, protection zones were set up around the inscripted monument for Bilge Khan, memorial complex of Kul Tegin in Khashaat soum of Arkhangai province, ruins of Khar Balgas in Khotont soum of Arkhangai province, Tuvkhun Monastery in Bat-ulziit soum of Uwurkhangai province, inscriptions monument of Tonyokuk in Bayan soum of Tuv province.
- By the 190th decision of 2003, the protection zones were set up around the complex of deer stone called place of Uushgiin Uwur in Burentogtokh soum of Khuvsgul province, ruins of Avarga in Delgerkhaan soum of Khentii province, temple of Manzushir in Tuv province, 2 stone columns of monastery Dari-Ekh in Bayanzurkh district of Ulaanbaatar city.
- By the 126th decision of 2004, the protection zones were set up around the ruins of Baruun Khuree in Kharkhorin soum of Uwurkhangai province, remains of 2 temple s of Khugnu Tarni in Rashaant soum of Bulgan province
- By the 70th decision of 2006, protection zones were set up around the inscriptions monument and building remains of Tsogtiin Tsagaan baishin, ruins of Khar Bukh in Dashinchilen soum of Bulgan province
- By the 123rd decision of 2006, the protection zones were set up around the Orkhon Valley Cultural Landscape as inscribed on World Heritage List, in Arkhangai, Uwurkhangai, Bulgan province
- By the 135th decision of 2009, the protection zones were set up around the paleontological sites of Ergeliin Zoon in Khatanbulag soum Dornogobi province, complex monuments of Ungut in Altanbulag soum Tuv aimag, complex monuments of Ikh Khushuut in Delgerkhaan soum Khentii province, complex monuments Uglugchiin Kherem, Rashaan Khad, Uzuur Tsholio in Batshireet soum of Khentii province, Baldan Bereeven temple and rock paintings in Umnudelger soum of Khentii province, complex monuments of Dund Jargalant, complex of Tsetsen Khan palaces in Kherlen soum of Khentii province, historic building called “Undur Khorshoo” (recent Fine Art Museum) in Chingeltei District of city Ulaanbaatar, historical building of Central Committee of People’s Party and People’s Government (recent Museum of

the History of Ulaanbaatar).

Current status and implementation of works of the protection of historical and cultural immovable properties: Many of our historical and cultural immovable properties have already been destroyed by the human activities and natural and weather decays.

Stone monuments are damaged, cracked, disintegrated by water, wind, chemical substances and bacterial damages, which penetrates pores and capillaries of stone. And natural disaster as a quake, fire, water flood, snow and dust storm has damaged stone monuments. Most of the all immovable properties in Mongolia have damaged by water and component became more porous.

Social factors, such as disrespect to culture, urbanization, economic crisis, sparse population, industrialization, illogical policy, irrational planning, religious issues, wrong conservation and protection, human improper activities are damaging historical and cultural heritages.

Recently, physical damages of immovable properties have increased substantially, due to people's worship ceremonies. When people worship, they offer and spray milk, butter oil on stones, and wrap them with silk scarf, which have resulted in destruction of these stone monuments.

Today, social behavior has developed disrespect for historical and cultural heritage, people are making illegal excavations to find profits, that also causes destruction and damage for the immovable monuments. Also writing letters or drawing images and symbols on ancient rock inscriptions and rock paintings take place.

Since 1940, Mongolia has been organizing number of research and conservation works on protection of immovable properties. In 1944, monastery Erdene Zuu and temple Amarbaysgalant were conserved and restored. In 1960-1961, temple of Choijin Lama, Green Palace of Bogd Khaan were conserved and restored as well.

In 1971, the "Agency of Academy for Research and Scheme Planning of Historical and Cultural Property" was established in the Central Architectural Institute. In 1973, the "Restoration Laboratory of Historical and Cultural Property" was established under the Ministry of Culture. In 1976, both organizations had united under the name of "Conservation and Restoration Laboratory of Historical and Cultural Property". Since that time until 1995, the organization have conserved many architectural buildings, such as Erdene Zuu, Amarbaysgalant, Gandantegchinlen, Green Palace of Bogd Khaan, temple of Choijin Lama, complex of Tsetsen Khan palaces, monastery of Khachin Lama, apartment of Chin Van Khanddorj, historic buildings in Altanbulag relevant to the People's Revolution etc. Also local administrations have built fences, put introduction boards near the immovable monuments for protecting them.

Through 1999-2005, the "National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties" was implemented, organizing a systematic conservation and preservations of historical and cultural immovable properties.

Within the framework of this project, Center of Cultural heritage and its conservators and specialists have conserved and preserved immovable monuments, made copies and replicas of monuments for the storage in the state fund, which are of significant historical and scientific value to Mongolians. And in the framework of this project, number of works have been implemented, such as building fences, conserving monastery and temple buildings, setting up lightening arresters etc.

In 2007, the "National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties" adopted by the 303rd decision of government, for promoting the immovable properties combined with the infrastructure and tourism, and to build capacity of conservators on cultural heritage conservation. The project is planned to be implemented from 2008 till 2015. The work has started. .

Mongolian government is implementing number of works on protection of historical and cultural immovable properties, but it was being destroyed and damaged by the improper activities of people. To stop and prevent this illegal activities on historical and cultural immovable properties, the support of local people is essential.

In the end, we should always remember that our main priority and responsibility is to respect and protect our historical and cultural heritage and pass it on to the future generations.

ДОРНОД АЙМГИЙН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛЫН ТУХАЙ

Дорнод аймгийн товч танилцуулга. Дорнод аймаг нь Монгол улсын дорнод хэсэгт, зүүн, зүүн урд талаараа БНХАУ-ын ӨМӨЗО-той, баруун урд, урд талаараа Сүхбаатар аймагтай, баруун талаараа Хэнтий аймагтай, хойд талаараа ОХУ-ын АБНБУ-тай тус тус хиллэн, 122.0 мян.км² газар нутаг эзлэн оршдог. Аймгийн төв нь Чойбалсан хот, Улаанбаатар хотоос 655 км зайтай.

Дорнод аймгийн газар нутаг нь Ардын хувьсгалаас өмнө Халхын Сэцэн хан аймагт, 1923 оноос Хан Хэнтий уулын аймагт тус тус харьяалагдаж байжээ. УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 7 дугаар хурлын тогтоолоор Хан Хэнтий уулын аймгийг өөрчлөн зохион байгуулахад Дорнод аймгийг 20 сумтайгаар байгуулсан байна. 1942 онд Сүхбаатар аймгийг шинээр байгуулахад тус аймгийн сумдаас 10 сумыг шилжүүлэн өгсөн байна. 1945 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 7 дугаар тогтоолоор аймгийн нэрийг Чойбалсан гэж нэрлэж байгаад 1962 оны АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн 68 дугаар зарлигаар дээрх шийдвэрийг цуцалж, эргүүлэн Дорнод аймаг гэж нэрлэхээр шийдвэрлэжээ.

Өнөөдөр Дорнод аймаг Баяндун, Баянтүмэн, Баян-Уул, Булган, Гурванзагал, Дашбалбар, Матад, Сэргэлэн, Халхгол, Хөлөнбуйр, Хэрлэн, Цагаан-Овоо, Чойбалсан, Чулуунхороот гэсэн засаг захиргааны 14 сум 58 багтай. Тус аймгийн нутагт халх, буриад, барга, үзэмчин, дарьганга дөрвөд зэрэг ястануудаас бүрдсэн 74.2 мянган /2007 оны байдлаар/ ард иргэд оршин сууж, амьдарч байна.

Дорнод аймгийн газар нутаг нь эх газрын эрс тэс уур амьсгалтай, өвлийн дундаж температур -20° - -22°С, зуны дундаж температур +18° - +20°С, жилд дунджаар 160-220 мм хур тунадас унадаг. Аймгийн нутаг дэвсгэрийн ихэнх хэсгийг талархаг газар эзэлдэг хэдий ч баруун хойд хэсэгт Хан Хэнтийн нурууны салбар уулс, зүүн хэсэгт Хянганы нурууны салбар уулс оршдог. Аймгийн нутгаар Хэрлэн, Онон, Улз, Дөч, Халх, Нөмрөг зэрэг гол мөрнүүд урсах ба Буйр, Сүм, Хөх, Бүрдийн Цагаан зэрэг томоохон нуурууд байдаг.

Дорнод аймгийг 1992 онд Хөдөлмөрийн гавьяаны улаан тугийн одонгоор, 2009 онд Чойбалсан хотыг Байлдааны гавьяаны улаан тугийн одонгоор тус тус шагнаж байжээ.

Дорнод аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж судласан тухай тойм. 1731 онд Монголын зүүн бүс нутгаар аялсан Хятадын жуулчин Гун Чжи Йогийн тэмдэглэлд “Сэцэн хан аймгийн Далай бэйсийн хошуунд Барс хот байна. Нэг нь долоон давхар, нөгөө нь таван давхар хоёр суврагтай. Долоон давхар суврагын дотор модон хайрцаг дээр гурван цагийн бурхан манзшир, самандбадра, дөрвөн махранз зурмал хуйлмалаар хадгалагдан байхын зэрэгцээ сүмийн дэргэд уншиж болохтой 2-3 мөрөөс бусад ихэнх үсэг нь холцрон баларсан хятан улсын үеийн бололтой гэрэлт хөшөө бий...” хэмээн эдүгээгийн Цагаан-Овоо сумын нутагт орших Хэрлэн Барс хотын суврагын тухай тэмдэглэсэн байдаг. Энэ тэмдэглэл бол тус бүс нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалын талаар өгүүлсэн сонирхолтой чухал сурвалжийн нэг юм.

Дорнод аймгийн нутагт буй түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж судлах ажил 1940-өөд оноос эхэлсэн байна. Монголын ууган археологич Х.Пэрлээ 1940-өөд оны үед Хэрлэн голын сав дагуух эртний хот суурингийн талаарх мэдээ сэлт цуглуулж явахдаа тус аймгийн Булган /өнөөгийн Цагаан-Овоо сум Б.Д/ сумын нутагт орших Хэрлэн Барс хотын хэрэм, суврага, Тугийн сүм зэргийг гүймэг үзэн товч тэмдэглэл хийж, нутгийн ардуудаас эдгээр дурсгалтай холбоотой аман мэдээ цуглуулж байжээ.

1949 онд Зөвлөлт Холбоот Улсын /ЗХУ/ эрдэмтэн, профессор А.П.Окладников, Монголын археологич Н.Сэр-Оджав нарын бүрэлдэхүүнтэй хээрийн шинжилгээний анги Хэрлэн голын сав дагуу нутгаар хайгуул хийж, шинэ чулуун зэвсгийн бууц суурин нилээдийг илрүүлж бүртгэж судалжээ.

1955 онд археологич Х.Пэрлээ Хэрлэн Барс хотын орчим археологийн малтлага судалгаа хийж Киданчуудын соёл урлаг, сүсэг бишрэл, зан үйлийн холбогдолтой мод, төмөр, шавраар хийсэн олон эд өлгийн зүйл илрүүлж эрдэм шинжилгээний эргэлтэд оруулжээ. Түүний олж илрүүлсэн эд өлгийн зүйлс дотор хоёр модон онго байсан нь эдүгээ ч эрдэмтэн судлаачдын сонирхолыг зүй ёсоор татаж байдаг юм.

1961 онд Шинжлэх Ухааны Академи /ШУА/ байгуулагдаж, түүний бүрэлдэхүүнд Түүхийн хүрээлэнг

байгуулснаар монголын түүхийн бүх үеийг үе шаттай, системтэй, өргөн хүрээгээр судлах боломж нээгдсэн билээ. Энэ цаг үеэс хойш монголын өргөн уудам нутгийг түүх, археологи, угсаатны зүйн хувьд судлан шинжлэх ажил хүрээгээ тэлж, гадаадын эрдэмтэн судлаачидтай хамтарсан болон үндэсний боловсон хүчнүүдээс бүрдсэн экспедицүүд олноороо ажиллах болжээ.

1962 онд археологич Н.Сэр-Оджавын удирдсан хээрийн шинжилгээний анги Дорнод аймгийн Хөлөнбуйр, Булган, Халхгол, Матад, Гурванзагал, Дашбалбар, Баяндун, Цагаан-Овоо, Хэрлэнбаян /1961 онд Хөгнө сумтай нэгдэж Сэргэлэн сум гэж нэрлэгдэх болсон Б.Д/ сумдын нутгаар археологийн хайгуул хийж түүх, соёлын олон арван дурсгалыг шинээр илрүүлж, бүртгэн баримтжуулжээ. Энэ судалгааны үр дүнд Баяндун сумын Наранбулагийн энгэрээс палеолитын үед холбогдох чулуун зэвсгийн суурин, Халхгол сумын Шонх Тавантолгой, Ар Жаргалант сум /өнөөгийн Матад сум Б.Д/-ын Буян Өндөрийн говь, Тэхэг, Барчигар зэрэг газраас нийт 6 хүн чулуун хөшөөдийг шинээр илрүүлж Дорнод Монголын археологийн дурсгалыг аривтгажээ. Дорнод аймгийн нутаг дахь хүн чулуун хөшөөдийг дараа нь 1984 онд Л.Л.Викторова, Г.Мэнэс нар, 1992-1995 онд Д.Баяр нар дахин нягтлан үзэж, гар зураг, гэрэл зураг, бүрэн тодорхойлолтыг хийсэн билээ. Дээр дурдсан Наранбулагийн энгэрээс олдсон палеолитын үеийн суурин нь тухайн үедээ Дорнод монголын бүс нутгаас хуучин чулуун зэвсгийн үед холбогдох дурсгалын анхных нь болсон бөгөөд эндээс олдсон цайвар саарал өнгийн хайрган чулуугаар үйлдсэн зэвсгийн үлдэгдлүүд нь Орхон голын хөндийн Мойлтын ам болон Тамирын голын хөндийгөөс олдсон чулуун зэвсгүүдтэй адилхан байсан байна.

1966 оноос “Гурван голын шинжилгээний анги”-ыг Хэнтий, Дорнод, Сүхбаатар аймгуудад ажиллуулснаар Дорнод Монголын бүс нутаг археологийн хувьд эрчимтэй судлагдаж эхэлжээ. 1970-аад оны эх хүртэл дурьдсан бүс нутагт “Гурван голын шинжилгээний анги” жил дараалан ажиллаж түүхийн олон үед холбогдох дурсгалыг олж тогтоон бүртгэсэн байна. Энэ шинжилгээний ангид оролцож явсан монголын археологич Д.Наваан Дорнод Монголын бүс нутгийн хүрэл зэвсгийн үед холбогдох дөрвөлжин булшийг тусгайлан судалж, 1975 онд хуримтлагдсан хэрэглэгдэхүүн дээрээ тулгуурлан “Дорнод Монголын хүрлийн үе” нэрт нэгэн сэдэвт бүтээл тууривжээ.

ЗХУ-ын нэрт эрдэмтэн профессор А.П.Окладников, ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ажилтан Д.Дорж нарын удирдсан Монгол-Зөвлөлтийн археологийн шинжилгээний анги 1967-1968 онд Дорнод аймгийн Чойбалсан сумын Ямаат нуур, Цагаан-Овоо сумын Дөрөө нуур, Халхгол сумын Хүйтэнбулаг, Тамсагбулаг болон Хөлөнбуйр, Булган, Баянтүмэн сумын нутаг Хэрлэн голын эрэг орчмоор хайгуул судалгаа хийж хас, мана, цахиураар хийсэн төрөл бүрийн багаж зэвсэг бүхий шинэ чулуун зэвсгийн үеийн хэд хэдэн бууц, суурин нээн илрүүлж, заримд нь малтлага хийжээ. Дорнод аймгийн Булган сумын Зүүн Баруун Өлзийт, Норовлин уул, Халхгол сумын Тамсагбулагт малтан шинжилсэн шинэ чулуун зэвсгийн үед холбогдох булш, сууцнаас төрөл бүрийн чулуун зэвсгийн үлдэгдлээс гадна ясан хутга, ясан зэв, ясан шөвөг, бугын шүдээр хийсэн зүүлт, танан зүүл, тарваганы шүдээр хийсэн зүүлт, цагаан сувс, хүний нүүртэй чулуун онго зэрэг сонирхолтой эд өлгийн зүйлс олджээ. Эдгээр олдворууд нь Дорнод Монголын нутагт неолитын үед оршин сууж байсан хүмүүсийн аж ахуй, нийгмийн харилцаа, сүсэг бишрэл, зан үйл зэрэг эдийн болон оюуны соёлын олон зангилаа асуудлуудыг улируулан судлахад чухал сурвалж болсоор байгаа билээ.

1988 онд Монголын археологич Д.Цэвээндорж, Д.Эрдэнэбаатар, Зөвлөлтийн археологич П.Б.Коновалов, Унгарын археологич И.Эрдели нарын бүрэлдэхүүнтэй хээрийн шинжилгээний анги Дорнод аймгийн Матад, Халхгол, Сүмбэр сумын нутагт хайгуулын ажил гүйцэтгэж олон тооны дурсгалт газрыг бүртгэн баримтжуулж байжээ.

Монголын нэрт газарзүйч, эрдэмтэн О.Намнандорж 1960-1980-аад оны дунд үе хүртэл Дорнод аймгийн нутагт хээрийн шинжилгээний ажлаар явахдаа зам зуурт тааралдаж байсан түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж, товч тодорхойлолт бичиж байжээ. Тэрээр “Монголын түүх, соёлын дурсгал” сэдэвт бүтээлдээ Дорнод аймгийн АДХ-ын Гүйцэтгэх Захиргааны 1972 оны 46 дүгээр тогтоолоор хамгаалалтад авсан дурсгалт зүйл дээр нэмж тус аймгийн нутаг дэвсгэр дээр оршдог олон тооны булш, бичигт хад, хөшөө чулуудыг бичжээ. О.Намнансүрэн хээр хөдөө орших түүхийн дурсгалуудыг бүртгэж тэмдэглэхээс гадна тэдгээрийг хэрхэн хамгаалах, сэргээн засварлах талаарх асуудлыг хөндсөн цөөнгүй өгүүлэл, нийтлэл бичсэн юм.

1995 онд ШУА-аас Их бурхантын чулуун дурсгалыг судлан шинжлэх баг томилон ажиллуулснаар уг

дурсгалын ойролцоо оршдог болон Их бурхантын дурсгалтай холбоотой хэд хэдэн бурханы дүрс бүхий чулуун дурсгалыг олж бүртгэсэн байна. Тухайлбал, Буйр нуурын зүүн эрэг дээрх бурхадын хөрөг, Хэрлэн голын Пойвронгийн тохойн чулуун дурсгал /зарим хүмүүс энэ дурсгалт газрыг Сүмийн туурь гэдэг Б.Д/, Бурхант манханы чулуун дурсгал, Эрс уулын энгэрийн чулуун дурсгал, Баянцагааны овооны чулуун дурсгал, То вангийн зуны ордны туурь, Бавуужав бэйсийн жасын туурь зэрэг дурсгалууд хамаарна.

1996-1999 онд Г.Гонгоржав, Г.Энхбат нарын бүрэлдэхүүнтэй хээрийн шинжилгээний баг “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал” сэдэвчилсэн лавлах бүтээх ажлын хүрээнд Дорнод аймгийн нутагт ажиллаж олон тооны дурсгалыг давтан болон шинээр бүртгэж, гэрэл зураг, гар зураг дүрс бичлэгээр баримтжуулсан байдаг. Тэдний цуглуулсан үл хөдлөх дурсгалтай холбоотой мэдээ баримт, эх хэрэглэгдэхүүн эдүгээ СӨТ-ийн УНБМС-д хадгалагдаж байна.

2002 онд МУИС-ийн Археологи-Антроплогийн тэнхимээс “Азийн судалгааны төв”-ийн санхүүжилтээр хэрэгжүүлсэн “Монголын эртний иргэншил” төслийн хүрээнд Дорнод аймгийн Хөлөнбуйр сумын Батхаан, Тахилгат, Цувраа, Өгөөмөр уулын орчимд хайгуул хийж хэдэн зуун эртний булшийг илрүүлж, бүртгэн баримтжуулжээ. Тэд Өгөөмөр уулын орчимд 7 булшийг малтан судалж төмөр хайч, төмөр хутга, төмөр зэв, нуклус зэв зэрэг эд өлгийн зүйлс олжээ.

2003-2009 онд МУИС-ийн Археологи-Антроплогийн тэнхимээс хэрэгжүүлсэн “Дорнод Монгол” төслийн үр дүнд Хэнтий, Дорнод, Сүхбаатар аймгийн нутгаас урьд өмнө бүртгэл судалгаанд хамрагдаж байгаагүй олон дурсгалыг шинээр нээн илрүүлж бүртгэсэн байна. МУИС-ийн эрдэмтэн судлаачид энэхүү төслийн хүрээнд Дорнод аймгийн Гурванзагал сумын Цагаанчулуут гэх багавтар уулын орчимд археологийн нарийвчилсан хайгуулын ажил хийж 162 дөрвөлжин булш илрүүлэн дэвсгэр зургийг үйлджээ. Мөн зарим булшийг малтан шинжилж монголын эртний судалгааг шинэ хэрэглэгдэхүүн, олдвороор баяжуулсан байна.

2006-2008 онуудад Монголын урлагийн зөвлөлөөс санаачлан зохион байгуулсан “Монгол нутаг дахь сүм, хийдийн товчоон” ном бэлтгэх ажлын хүрээнд Дорнод аймгийн 14 сумын нутагт хайгуул судалгааны ажил хийж нийт 33 сүм, хийдийн туурийг сурвалжлан олж тогтоожээ.

Дорнод аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт. 1941 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 79 дүгээр хурлын 2 дугаар зүйлд батлан гаргасан “Хуучны дурсгалт зүйлийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийн “нэгдүгээр зэрэгт орох дурсгалын бүртгэл”-д Дорнод аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалуудаас Булган сумын /одоогийн Цагаан-Овоо сумын/ нутагт буй Хэрлэн Барс хот, мөн сумын нутаг дахь Тугийн сүм гэх хоёр дурсгал орж байжээ.

1970 онд АИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-ийг батлан гаргаж улс орон даяар мөрдүүлж эхэлснээр эх орны түүхэнд холбогдол бүхий хуучны дурсгалт зүйлийг хамгаалах сэтгэлгээ ард иргэдийн ухамсарт сууж, тэр хэмжээгээр түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах ажил газар сайгүй өрнөж эхэлсэн байна.

Дорнод аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаас БНМАУ-ын СнЗ-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолоор “Улс, орон нутгийн хамгаалалтад авсан түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт”-ын улсын хамгаалалтад:

- Цагаан-Овоо сумын нутагт орших Хэрлэн барс хотын “Байшин”, орон нутгийн хамгаалалтад:
- Матад сумын нутагт орших Хиймэл уул /Утай уул Б.Д/,
- Халхгол сумын нутагт орших Чулуун дээр сийлсэн их бурханы хөрөг,
- Баянцагаан сум /хуучны Сүмбэр сум, өнөөгийн Халхгол сум Б.Д/-ын нутагт орших Зөвлөлтийн танкчдын хөшөө,
- Баянцагаан сум /хуучны Сүмбэр сум, өнөөгийн Халхгол сум Б.Д/-ын нутагт орших Монголын баатар дайчдын хөшөө,
- Хамар даваан дээр орших 90 баатрын хөшөө,
- Халхын голын зүүн биенд орших Монгол-Зөвлөлтийн дайчдын хөшөө,
- Чойбалсан хотод орших Халхын голын ялалтын 30 жилийн ойд зориулан босгосон хөшөө,

- Чойбалсан хотын орчимд орших Харуулын цамхаг,
- Халхгол сумын төвд орших Дайчдын хөшөө,
- Чойбалсан хотод орших Х.Чойбалсангийн хөшөө,
- Гурванзагал сумын төвд орших Манлайбаатар Дамдинсүрэнгийн хөшөө,
- Эрээний тэрэгний үйлдвэрийн дэргэд байдаг Партизан Содномдаржаагийн хөшөө зэрэг үл хөдлөх дурсгалыг оруулан баталсан байна.

Дээрх жагсаалт батлагдан гарсны дараа буюу 1972 онд Дорнод аймгийн АДХ-ын Гүйцэтгэх Захиргааны 46-р тогтоолоор “сум, хороо, хотын АДХ-ын Гүйцэтгэх Захиргааны хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн жагсаалт”-ыг батлан гаргажээ. Энэ жагсаалтад Дорнод аймгийн 6 сумын нутаг дэвсгэр дээр орших хүн чулуун хөшөө, эртний сүм хийдийн туурь, бичигт хад, булш, дурсгалын хөшөө, түүхт байшин зэргийг оруулсан байна. Үүнд:

- Матад сумын нутаг: Ловхын хөөвөрт байгаа хавтгай чулуун хүн хөшөө, Наранбулагийн орчимд байгаа босоо чулуун хүн хөшөө, Тээг хэмээх газар буй босоо чулуун хүн хөшөө, Хөөвөрийн говьд байгаа босоо чулуун хүн хөшөө, Хөх гэр гэдэг газарт байгаа суврагын суурь, Чимэгийн хад гэдэг газар байгаа бичигт хад
- Хөлөнбуйр сумын нутагт: Баян-Өлзийт гэдэг газар байгаа босоо чулуун хүн хөшөө
- Сэргэлэн сумын нутагт: Сумын төвд байгаа зурагт хад
- Гурванзагал сумын нутагт: Гөцөөгийн хоолой гэдэг газар буй зурагт хад
- Халхгол сумын нутагт: Сумын төвөөс урагш Шанх Таван толгойн орчимд байгаа босоо хүн чулуун хөшөө, Халхгол сумын төв дэх Халхголын дайны ялалтын 30 жилийн ойн ялалтын дурсгалын хөшөө
- Чойбалсан хотод: Маршал Г.К.Жуковын сууж байсан байшин, 17-р армийн штаб байрлаж байсан байшин, Тамсагбулагийн төв дэх Утайн уулыг дуурайлгасан хиймэл уул, Халхгол сумын нутаг дахь Их бурхан, Халхголын САА-н нутаг дахь Баянцагааны танкийн хөшөө, Монголын баатруудын хөшөө, Хамар давааны 90 баатрын хөшөө, Халхголын зүүн эрэг дэх Монгол-Зөвлөлтийн баатруудын хөшөө, Халхголын дайны ялалтын 30 жилийн ойн дурсгалын хөшөө, Бунхант толгойн хөшөө, Чойбалсангийн хөшөө
- Гурванзагал сумын төв дэх Манлайбаатар Дамдинсүрэнгийн дурсгалын хөшөө, Эрээний тэрэгний үйлдвэрийн төв дэх Партизан Содномдаржаагийн дурсгалын хөшөө ... зэргийг оруулан баталжээ.

Энэхүү жагсаалт нь СнЗ-ийн 1970 оны 420 дугаар тогтоолоор орон нутгийн хамгаалалтад оруулан батласан бүх дурсгалуудыг давхардуулан хамгаалалтад авсан ч тус аймгийн нутагт буй чулуун хөшөө дурсгалыг шинээр оруулан баталжээ.

1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг батлан гаргасны дараа Засгийн газрын 1994 оны 233 дугаар тогтоолоор “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэн баталсан байна. Энэ жагсаалтад Дорнод аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаас эртний түүхийн холбогдолтой дурсгалуудыг нь түлхүү оруулж Халхголын дайн болон түүхт хүмүүсийн холбогдолтой хөшөө дурсгалыг хасжээ. Уг жагсаалтын улсын хамгаалалтад:

- Цагаан-Овоо сумын нутагт орших Хэрлэнбарс хотын туурь, цамхаг,
 - Халхгол сумын нутагт орших “Ихбурхант” хэмээх чулуун бурханы цогцолбор гэсэн 2 дурсгалыг,
- аймгийн хамгаалалтад:
- Сүмбэр сумын Хамар даваа гэдэг газар орших “Ялалтын алдар” хөшөөний цогцолбор,
 - Халхгол сумын Шонх тавантолгой гэдэг газар орших хүн чулуу,
 - Матад сумын Наран гэдэг газар орших хүн чулуу,
 - Матад сумын Ловохын-Овоо гэдэг газар орших хүн чулуу,
 - Матад сумын нутагт орших хүн чулуу,
 - Халхгол сумын Тамсагбулаг гэдэг газар орших “Утай уул”,
 - Гурванзагал, Дашбалбар, Баяндун, Баян-Уул сумдын нутагт орших Чингисийн хэрмэн зам,
 - Цагаан-Овоо сумын нутагт орших Зүүн дөрөөгийн хэрэм,

- Халхгол сумын Тамсагбулаг, Ширгэсэн нуурын орчимд орших шинэ чулуун зэвсгийн үеийн суурин гэсэн 9 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад байхаар баталжээ.

1995-1998 онд УИХ-аас “Монгол улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэр, түүний удирдлагын тухай хууль”-д зарим өөрчлөлт оруулж шинээр аймаг, сум байгуулсан, археологийн хайгуул, малтлага судалгааны үр дүнд хамгаалалтад оруулах шаардлагтай дурсгалууд шинээр илэрч олдсон зэрэг шалтгааны улмаас 1994 онд баталсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэх шаардлага урган гарч ирсэн байна. Энэ шаардлагыг харгалзан Монгол улсын Засгийн газар 1998 оны 235 дугаар тогтоолоор “Улс аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэн баталжээ. Уг жагсаалтад Дорнод аймгийн нутагт орших үл хөдлөх дурсгалаас улсын хамгаалалтад:

- Сүмбэр сум /Халхгол сум Б.Д/-ын нутагт орших “Их бурхант” хэмээх чулуун бурханы цогцолбор,
- Сүмбэр сумын Шонх Таван толгой хэдэг газар орших 2 ширхэг хүн чулуу,
- Цагаан-Овоо сумын нутагт орших Хэрлэн Барс хотын туурь, цамхаг гэсэн 3 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад:
- Гурванзагал, Дашбалбар, Баяндун, Баян-Уул сумдын нутагт орших Чингисийн хэрмэн зам,
- Матад сумын Наран гэдэг газар орших хүн чулуу,
- Матад сумын Ловохын-Овоо гэдэг газар орших хүн чулуун,
- Матад сумын Барчигар, Буян-Өндөр гэдэг газруудад орших хүн чулуу,
- Сүмбэр сумын Тамсагбулаг гэдэг газар орших Утай уул,
- Сүмбэр сумын хуучин Тамсагбулаг сумын төвийн зүүн талд орших чулуун зэвсгийн үеийн суурин,
- Цагаан-Овоо сумын нутагт орших Зүүн дөрөө гэдэг газар буй эртний хотын туурь гэсэн 7 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад байхаар тус тус оруулан баталсан байна.

Монгол улсын Засгийн газрын 2008 оны 175 дугаар тогтоолоор батлагдсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг сүүлийн 10 гаруй жилийн туршид шинэ илэрч олдсон олон арван дурсгалаар баяжуулан шинэчлэн баталсан юм. Уг жагсаалтын улсын хамгаалалтад:

- Сүмбэр сум /Халхгол сум Б.Д/-ын нутагт орших Их бурхант чулуун бурханы цогцолбор дурсгал,
- Сүмбэр сумын Шонх таван толгой хэмээх газар орших хүн чулуун хөшөө,
- Цагаан-Овоо сумын нутагт орших Хэрлэн Барс хотын туурь, цамхаг гэсэн 3 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад:
- Булган сумын нутагт орших Чингисийн хар тугийн сүмийн туурь,
- Гурванзагал, Дашбалбар, Баяндун, Баян-Уул сумдын нутагт орших Чингисийн хэрмэн зам,
- Матад сумын Наран хэмээх газар орших хүн чулуун хөшөө,
- Матад сумын Ловохын овоо хэмээх газар орших хүн чулуун хөшөө,
- Матад сумын Барчигар, Буян-Өндөр хэмээх газар орших хүн чулуун хөшөөд,
- Сүмбэр сумын Тамсагбулаг хэмээх газар орших Утай уул, сүмийн туурь,
- Сүмбэр сумын хуучин Тамсагбулаг сумын төвийн зүүн талд орших чулуун зэвсгийн үеийн суурин,
- Цагаан-Овоо сумын нутагт орших Зүүн дөрөө гэдэг газар буй эртний хотын туурь гэсэн 8 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад байхаар тус тус оруулан баталсан байна.

Дорнод аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаас дээр дурдсан 3 удаагийн хамгаалалтын жагсаалтад цөөнгүй дурсгал орсон хэдий ч тооны хувьд өсөөгүй нь Дорнод аймгийн нутаг дэвсгэр дээр эртний дурсгалт зүйл байхгүйдээ бус харин түүх, археологийн нарийвчилсан хайгуул судалгааны ажил хийж тэдгээр дурсгалыг нээж илрүүлээгүй байгаатай холбоотой юм. Цаашид энэ бүс нутгийг археологийн хувьд нарийвчлан судалж гэмээнэ түүх, соёлын холбогдолтой олон арван үл хөдлөх дурсгал шинээр илэрч олох нь дамжиггүй.

Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг шат дараатай, эмх цэгцтэй хамгаалах, сэргээн

засварлах зорилгоор 1998 онд “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийг Засгийн газраас батлан гаргаж хэрэгжүүлсэн билээ. Энэ хөтөлбөрийн 2,1-д Дорнод аймгийн Цагаан-Овоо сумын нутагт орших Хэрлэн Барс хотын суврагад хамгаалалтын бүсийг тогтоох, хуучин хашааг шинэчлэх, ханын өрлөгт бэхжүүлэлт хийх ажлыг 1999-2000 онд, 6,2-д Халхгол сумын нутагт орших Шонх Таван толгойд орших дундад эртний монголчуудын түүхэнд холбогдох ганц бүтэн үлдсэн хүн чулуун хөшөөг байгаль, нийгмийн хүчин зүйлийн нөлөөллөөс авран хамгаалах зорилгоор Үндэсний түүхийн музейд татан авчирах ажлыг 1999 онд хийхээр тус тус тусгасан байна. СӨТ-ийн мэргэжилтэн судлаачдаас бүрдсэн баг 1999 онд Шонх Таван толгойн хүн чулуун хөшөөг унаган газраас нь Улаанбаатар хотод авчиран хэв авч бэхжүүлж, эх хуулбарыг хийн Дорнод аймгийн музейд шилжүүлжээ. Эдүгээ уг дурсгалын эх хувь Монголын Үндэсний музей /өнөөгийн Монголын Үндэсний музей/-д хадгалагдаж байна.

Дээр дурдсан хөтөлбөрийг олон агуулгаар баяжуулан цаашид дэс дараатай үргэлжлүүлэхийн тулд Засгийн газар 2007 оны 303 дугаар тогтоолоор шинэ хөтөлбөрийг батлан гаргасан юм. Уг хөтөлбөрийн 7,1,2-д Дорнод аймгийн Халхгол сумын нутагт орших Их бурхант чулуун цогцолбор дурсгалыг 2009-2011 онд сэргээн засварлаж зүүн бүсийн аялал жуулчлалын маршрутад оруулахаар, Цагаан-Овоо сумын нутагт орших Хэрлэн Барс хотын суврагыг 2009-2010 онд бэхжүүлэлт хамгаалалт хийх, зүүн бүсийн аялал жуулчлалын маршрутад хамруулахаар, тус тус оруулсан байна.

Дорнод аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалаас хамгийн анх сэргээн засварлагдсан дурсгал бол Халхын голын баруун эрэгт орших Их бурхант дурсгал юм. Уг дурсгалыг Дорнод аймгийн ЗДТГ, ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэн, Физик технологийн хүрээлэн, То ван судлалын нийгэмлэг хамтран То вангийн мэндэлсний 200 жилийн ойг угтан сэргээн засварлах ажлыг 1995-1997 онд хийж гүйцэтгэжээ. Энэ ажлын хүрээнд Их бурхант чулуун дурсгалын бүх талбайд археологийн малтлага хийж элс, шороонд дарагдсан хэсгийг цэвэрлэн анхны хэлбэр төрхийг нь ил гаргаж эвдэрч гэмтсэн, хагарч алга болсон хэсгийг чулуу шавар, цемент ашиглан нөхөж сэргээжээ. Гэвч эдгээр сэргээн засварласан хэсгүүд нь дахин хагарч унах, үйрч бутран эвдэрсээр өдийг хүрчээ.

2008 онд СӨТ, То ван судлалын нийгэмлэгтэй хамтран Их бурхантын дурсгалыг анхны хэлбэр төрхөөр нь сэргээн засварлах чиглэлээр өргөн хүрээтэй ажил гүйцэтгэсэн юм. Энэ ажлын хүрээнд уг дурсгалын бүрэн хэмжээний дэвсгэр зургийг үйлдэн, ашигласан чулуулаг, тоосго, шавар зэрэгт нарийвчилсан судалгаа хийжээ. Мөн ойр орчимын газар нутагт хайгуулын ажил гүйцэтгэж уг дурсгалтай холбоотой байж болох чулуун дурсгалуудыг илрүүлж, ард иргэдээс олон чухал аман мэдээ цуглуулсан байна.

2009 онд СӨТ зүүн бүсийн аялал жуулчлалын маршрутад хамруулахаар заасан Хэрлэн Барс хотын суврага, “Их бурхант” чулуун дурсгалын дэргэд ижил хэмжээ, загвартай чулуун танилцуулга самбар байрлуулаад байна.

2009 оны үл хөдлөх дурсгалын тооллого, бүртгэлийн ажлын тухай: Бид Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг зүүн бүсийн аймгуудаас эхлэн бүртгэн баримтжуулж, тоолох ажлыг хийж байгаа тухайгаа өмнө нь өгүүлсэн билээ. Энэ ажлын хүрээнд манай төвийн мэргэжилтэн судлаачид Дорнод аймгийн МХГ-тай хамтран 2009 оны 5 дугаар сарын 18-наас 6 дугаар сарын 20-ныг хүртэлх хугацаанд тус аймгийн 14 сумын нутагт ажиллаж, нийт 7643 км зам туулан 161 дурсгалт газрын 1000 гаруй нэгж ширхэг дурсгалыг давтан болон шинээр олж бүртгэн, тэдгээрийг 6982 дижитал гэрэл зураг, 278 ширхэг негатив хальсны зураг, 26 гар зураг, 129 минутын дүрс бичлэгээр баримтжууллаа.

Мөн сум орон нутгийн холбогдох хүмүүстэй хамтран ажиллах замаар бүртгэл мэдээлэл, хадгалалт хамгаалалт, хяналт шалгалтын талаар мэргэжил арга зүйн зөвлөгөө өгч, зарим орон нутгийг судлах танхим, музейд шинэ чулуун зэвсгийн цөөнгүй дээжийг хүлээлгэн өгч сан хөмрөгийг нь баяжууллаа.

Дорнод аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулах ажлыг хөдөө орон нутагт зохион байгуулахад эхнээс нь дуустал хүчин зүтгэсэн Дорнод аймгийн МХГ-ын Соёлын хяналтын Зүүн бүс хариуцсан улсын байцаагч Б.Мангалжав, жолооч Б.Эрдэнэчимэг болон тухай бүр туслан дэмжиж байсан Дорнод аймгийн музейн хамт олон, сумдын ИТХ, ЗДТГ, Соёлын төвийн хамт олон, малчид ард иргэддээ баярласан талархаснаа илэрхийлье.

HISTORICAL AND CULTURAL IMMOVABLE PROPERTIES IN DORNOD PROVINCE

Dornod province is located in the eastern region of Mongolia, to the north it borders with Buryat Republic of Russian Federation, to the east and south-west with the Sukhbaatar province, to the east and south-east with the Inner Mongolia Autonomous Region of People's Republic of China, covering area of 122.0 thousand sq km. Capital is Choibalsan, distance from Ulaanbaatar is 655 km.

Before the People's Revolution, Dornod province was part of Khalkhiin Setsen Khan aimag (province), and since 1923 the province was included into Khan Khentii Mountain province. Dornod province established in 1931, and it consists of 20 soums (small administrative units of Mongolia), by the decision of the 7th conference of Presidium of State Baga Khural on reorganization of Khan Khentii Mountain province. In 1942, its 10 soums separated into the new province of Sukhbaatar. According to the 7th decision of Presidium of State Baga Khural of 1945, Dornod province was called "Choibalsan", but this decision was cancelled by the decree of Presidium of State Great Khural of 1962 and re-named as Dornod province.

Today Dornod province has 58 baghs (smallest administrative unit), 14 soums (small administrative unit), Bayandun, Bayantumen, Bayan Uul, Bulgan, Gurvan-zagal, Dashbalbar, Matad, Sergelen, Khalkhgol, Khulunbuir, Kherlen, Tsagaan-Ovoo, Choibalsan and Chuluunkhoroot. It has a population of 74.2 thousand / population census of 2007/, including comprised range of ethnic groups, such as khalkh, buryat, barga, uzemchin, dariganga, durvud.

Dornod province has an extreme continental climate with long, cold winters and short summers, the average winter temperature is -200- -220C, summer is +180 - +200C, average rainfall is 160-220 mm. Most of the territory is steppe, but branches of mountain Khan Khentii is located in north, branches of mountain Khyangan is located south of province. This province has the biggest rivers Kherlen, Onon, Ulz, Duch, Khalkh, Numrug, and lakes Buir, Sum, Khukh and Burdiin Tsagaan. Dornod province awarded by Order of the Red Banner of labour Valour in 1992, the capital Choibalsan awarded by the Order of the Red Banner of Military Valour in 2009.

Research works and registration of immovable properties of Dornod province: As stated by the Chinese tourist Gun Chi Yog, who travelled through eastern region of Mongolia in 1731, the "Ancient town Bars located in Setsen Khan aimag, Dalai Beisiin khoshuu, which has 2 stupas, one of them has 7 stories and the other one has 5 stories. On the seven stories stupa, on a wooden box there are three deities are being kept. Near the temple, there is also a monument with inscriptions with only three readable lines of Kidan inscriptions". This statement is one of the important resources of historical and cultural properties in this region.

From 1940's, the research and registration work of the historical and cultural properties started in Dornod province. First Mongolian archeologist Kh.Perlee made notes and collected local people's oral information of stupas and walls of Kherlen Bars town and historical site of Tugiin Sum located in Bulgan soum (recent Tsagaan-Ovoo soum), when he was researching and collecting information on ancient settlement and ancient towns along the basin of river Kherlen in 1940's.

In 1949, the research team for field survey made an exploration along the basin of river Kherlen, including A.P Okladnikov, a Russian scientist and professor, Mongolian archeologist N.Ser-Odjaw. Result of this field survey number of Neolithic sites were discovered.

In 1955, archeologist Kh.Perlee made archeological excavation and researching around area of ancient town Kherlen Bars and discovered number of archeological findings made by wood, metal, clay relevant with the Qidan's culture, art and worship. Researchers also give attention for that 2 wooden items called "Ongo" used for religious purposes included his archeological findings discovered by him.

Institute of History was established under the Mongolian Academy of Sciences in 1961. As the establishment of the institute, we have come to the favorable approach to research and examine every period of Mongolian history systematically. Since then, Mongolian historical, archeological, ethnologi-

cal research expanded and number of expeditions were made for excavations and research works, including many national and foreign researchers and experts.

In 1962, the research team for field survey under the guidance of senior archeologist N.Ser-Odjaw, have discovered and registered number of historical and cultural immovable properties by excavations and research works in Khulunbuir, Bulgan, Khalkhgoi, Matad, Gurwanzagal, Dashbalbar, Bayndun, Tsagaan-Ovoo, Kherlenbayn soums of Dornod province. As a result of this field research number of immovable properties were discovered and registered, such as Stone Age settlement relevant with Paleolithic periods at southern slope of mountain Naranbulag in Bayndun soum, 6 man stones were discovered from the place called "Shonkh Tavan Tolgoi" in Khalkh Gol soum, "Buyn Unduriin Gobi", "Tekheg", "Barchigar" in Ar Jargalant soum (recent Matad soum). In 1984, L.L Viktorova, G.Menes, in 1992-1995 D.Bayr are researched and examined immovable properties of Dornod province and made comprehensive identification defining with scientific points, documenting with photos and hand drawings. Paleolithic settlement of Naranbulag in Bayndun soum is the first Paleolithic site of Dornod province and some weapons, tools were similar with the ones found at a place called "Moiltiin Am" in Orkhon river valley and Tamir river valley.

From 1966, the eastern region of Mongolia was researched intensively thoroughly, by the research works and excavations of research team called "Gurvan gol" of Khentii, Dornod, Sukhbaatar province. Every year, till the beginning of the 1970's, research team registered and discovered number of immovable properties in eastern region of Mongolia, relevant to different periods in history. One of the members of research team, archeologist D.Navaan examined and researched the square tombs of Dornod Province, related to the Bronze Age and he published a book called "Bronze Age of Eastern region of Mongolia" using his research and examination materials in 1975.

Through 1967-1968, under the guidance of Soviet professor, scientist A.P Okladnikov and D.Dorj, research worker of Institute of History of Mongolian Academy of Science, Mongolian-Soviet archeological joint expedition made excavations and research works in Yamaat nuur of Choibalsan soum, Duruu nuur of Tsagaan-Ovoo soum, Khuitenbualag, Tamsagbulag of Khalkhgoi soum, Khulunbuir soum, Bulgan soum, Bayntumen soum and banks of Kherlen river. As a result of this research, expedition have discovered numerous Neolithic settlements with stone tools made by jade, chalcedony, flint stone and made excavation on some of them. By the excavations of Neolithic tombs, settlements of mountain Norivlin, Ulziit of Bulgan soum, Tamsagbulag of Khalkhgoi soum, a number of stone tools remains, bone knives, bone arrowheads, bone bradawls, nacre necklace, pearl necklace, deer tooth necklace, marmot tooth necklace, and human faced stone called "Chuluun Ongon" used for religious purposes were discovered. These archeological findings were considered one of the important and valuable resources of the research of Neolithic people, their lifestyle, social relations, worship and intellectual culture etc.

In 1988, research expedition including Mongolian archeologist D.Tseveendorj, D.Erdenebaatar, Soviet archeologist P.B.Konavolav, Hungarian archeologist I.Erdeli have researched and registered number of immovable properties and historical sites in Matad, Khalkhgoi, Sumber soums of Dornod province. From 1960's to the middle of 1980's, Mongolian most respected geographer, researcher O.Namnandorj has registered and wrote definitions for historical and cultural properties of Dornod province. He included many tombs, rock inscriptions, stone walls of Dornod Province in his published book called "Historical and Cultural Properties of Mongolia". He also wrote and published many works on conservation and preservation issues concerning those properties.

In 1995, Mongolian Academy of Science have sent its research expedition for research and examination of stone monuments in cultural site called "Ikh Burkhan". The expedition discovered and registered several monuments around the "Ikh Burkhan", such as deities portrait in left bank of Lake Buir, stone monuments at the place called "Poivrongiin tokhoi" of river Kherlen (some people called "Sumiin tuuri"), stone monuments of Burkhan Mankhan, stone monument on the slope of mountain Ers, stone monuments of Bayntsagaanii Ovoo, ruins of To Van's summer palace, ruins of treasury palace of Beis Bavuujaav.

In 1996-1999, in the framework of the creation of guidebook "Historical and Cultural Properties of Mongolia", the research team including G.Gongorjav, G.Enkhbat worked in Dornod province, and have

discovered and registered number of immovable properties and documented them by hand drawings, video recordings and photos.

In 2002, in the framework of project "Ancient Civilization of Mongolia" supported by "Research Center of Asia", the Department of Archeology and Anthropology of National University of Mongolia organized field research around Batkhaan, Takhilgat, Tsuvraa, Uguumur mountains of Khulunbuir soum of Dornod province and have discovered and registered hundreds of tombs. Team excavated seven tombs around Uguumur mountain and found iron scissor, iron knife, iron arrowheads and stone arrowheads.

In 2003-2009, number of previously unknown immovable properties were discovered and registered in Khentii, Dornod, Sukhbaatar provinces. As a result, the project "Eastern Mongolia" was implemented by the Department of Archeology and Anthropology of National University of Mongolia. In the framework of the project, researchers and experts of National University of Mongolia made detailed excavation around small mountain called "Tsagaanchuluut" of Gurvanzagal soum and discovered 162 square tombs and defined its structural design.

In 2006-2008, in the framework of the creation of "Documentation of Mongolian Monasteries" book published by the Arts Council of Mongolia and the former President's Office of Mongolia, total of 33 ruins of temple and monasteries were examined and registered in 14 soums of Dornod province.

Protection and preservation of historical and cultural immovable properties of Dornod province

Ancient town Kherlen Bars and historical site Tugiin Sum in Bulgan soum (recent Bayan-Ovoo soum) of Dornod province included to the first degree of state protection at the second article of "Protection and Preservation Rule for Historical and Cultural Properties" adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941.

In 1970, the "Law for Protection of Cultural Properties" was adopted by the People's Great Khural, resulting in awareness raising on cultural properties and a number of works implemented for its preservation and protection.

Following immovable properties of Dornod province included under the state protection of "List for Protection of Historical and Cultural Properties of People's Republic Mongolia" adopted by the 420th decision of Council of Ministers of Mongolia in 1971.

- "Baishin", located at the Tsagaan-Ovoo soum of ancient city "Kherlen Bars" was selected to local protection
- Khiimel uul of Matad soum (Utai uul)
- Engraved Buddha painting on rock of Khalkhgal soum
- Statue of Soviet Tankers of Bayntsagaan soum (recent Khalkhgal soum before it was called Sumber soum)
- Statue of Mongolian Soldiers and Hero of Bayntsagaan soum (recent Khalkhgal soum before it was called Sumber soum)
- Statue of Ninety Heros at the place called Khamar Davaa
- Statue of Soviet and Mongolian Soldiers at the eastern part of river called Khalkhiin gol
- Statue of the 30th Anniversary of Victory of Khalkhiin Gol in Choibalsan city
- Tower around the city of Choibalsan
- Statue of Soldiers in center of Khalkhgal soum
- Statue of Kh.Choibalsan in the I Choibalsan city
- Statue of Manlaibaatar Damdinsuren in center of Gurvanzagal soum
- Statue of Partisan Sodnomdarjaa near the carriage factory of Ereen

In 1972, after the adaptation of the above list, the "List of historical and cultural properties in protection of soum, khoroo, city Executive Administrations of People Deputy Conference" was adopted by the 46th decision of Executive Administration of People Deputy Conference. List included man stones, ruins of ancient temples, monasteries, inscribed rocks, tombs, statues built for memorial purposes of individuals, historic buildings of the following 6 soums (small administrative unit):

- Matad soum: flat shaped man stone of Lovkhiin Khuuvur, standing man stones around the place called Naranbulag, Teeg, Khuuvriin gobi, stupa basis of Khukh Ger, inscriptions on the rocks of Chimegiin Khad
 - Khulunbuir soum: Standing man stone of Bayn-Ulziit
 - Sergelen soum: Petroglyphs existing at center of Sergelen soum
 - Gurvanzagal soum: Petroglyphs at the place called Gutsuugiin khoooloi
 - Khalkhgal soum: Standing man stone around of Shonkh Tavan Tolgoi in southern of center of Khalkhgal soum, Statue of the 30th Anniversary of Victory of Khalkhiin Gol in center of Khalkhgal soum
 - Choibalsan city: apartment of G.K.Jukov, building of the headquarter of the 17th army, copy of mountain Utai in center of Tamsagbulag, cultural site of Ikh Burkhan in Khalkhgal soum, statue of Soviet tankers of Bayntsagaan in state farm of Khlakhgal, statue of Mongolian soldiers and hero, statue of Ninety Heros at Khamar Davaa, statue of Soviet and Mongolian Soldiers in eastern part of river Khalkhiin gol, statue of the 30th Anniversary of Victory of Khalkhiin Gol, statue of Bunkhan Tolgoi, statue of Choibalsan
 - Statue of Manlaibaatar Damdinsuren at the center of Gurvanzagal soum, statue of Partisan Sodnomdarjaa near the carriage factory of Ereen
- Stone statues and monuments of Dornod province newly included in this list, however all were selected for immovable monuments list of local protection of Council of Ministers adopted by 420th decision, in 1970.
- In 1994, after the adaptation of "Protection law of Historical and Cultural Properties" by State Great Khural, "List of Protection of Historical and Cultural immovable monuments of state, province, city Ulaanbaatar" was amended by the 233rd decision of government. The list included more of ancient historical monuments, historical and cultural immovable properties of Dornod province.

The following 2 immovable properties were additionally selected for the state protection:

- Ruins and tower of ancient city Kherlen Bars of Tsagaan-Ovoo soum
- Stone complex of Buddha monument called "Ikh Burkhan"

The following 9 immovable properties were selected for the provincial protection:

- Complex statues called "Yaltiin aldar" in Khamar Davaa of Sumber soum
- Man stone at Shonkh Tavan Tolgoi in Khalkhgal soum
- Man stone at Naran in Matad soum
- Man stone at Lovokhiin Khuuvur in Matad soum
- Man stone of Matad soum
- The mountain called "Utai Uul" at Tamsagbulag in Khalkhgal soum
- Long wall of Chinggis Khaan in Gurvanzagal, Dashbalbar, Bayndun, Bayn-Uul soum
- Wall of Zuun Duruu in Tsagaan-Ovoo soum
- Neolithic settlement near the drained lake at called Tamsagbulag of Khalkhgal soum

Through, 1995-1998, an amendment was required for the "List of Protection of Historical and Cultural immovable properties of state, province, city Ulaanbaatar" adopted by 1994, for the following reasons such as "Law of Mongolia on Administrative and Territorial Units and Their Governance" was revised and established new administrative units, and number of immovable properties were discovered by the archeological excavations needed to be included in the state protection list. In 1998, for this required "List of Protection of Historical and Cultural immovable properties of state, province, city Ulaanbaatar" was amended by 235th decision of government.

The following 3 immovable properties of Dornod province were selected for state protection:

- Buddha stone complex monument called "Ikh Burkhan" in Sumber soum (recent Khalkhgal soum)
- 2 man stones at Shonkh Tavan Tolgoi in Khalkhgal soum
- Ruins and tower of ancient city Kherlen Bars in Tsagaan-Ovoo soum

The following 7 immovable properties of Dornod province were selected for the provincial protection:

- Long wall of Chinggis Khaan in Gurvanzagal, Dashbalbar, Bayndun, Bayn-Uul soum
- Man stone at Naran in Matad soum
- Man stone at Lovokhiin Khuuvur in Matad soum
- Man stone at Barchigar, Buyn-Uundur in Matad soum
- Mountain "Utai Uul" at Tamsagbulag in Khalkhgol soum
- Stone Age settlement existing near the eastern part of the Sumber soum (before it was named Tamsagbulag)
- Ruins of ancient city located at Zuun Duruu in Tsagaan-Ovoo soum

The "List for protection of historical and cultural immovable Properties of state, province, Ulaanbaatar city" was amended by 333rd decision of government and it was enriched by the number of immovable properties which were discovered during the last 10 years research.

The following 3 immovable properties of Dornod province were selected for the state protection:

- Buddha stone complex monument called "Ikh Burkhan" in Sumber soum (recent Khalkhgol soum)
- Man stone at Shonkh Tavan Tolgoi in Khalkhgol soum
- Ruins and tower of ancient city Kherlen Bars in Tsagaan-Ovoo soum

The following 8 immovable properties of Dornod province were selected for the provincial protection:

- Ruins of Khar Tugiiin Sum of Chinggis Khaan in Bulgan soum
- Long wall of Chinggis Khaan in Gurvanzagal, Dashbalbar, Bayndun, Bayn-Uul soum
- Man stone at Naran in Matad soum
- Man stone at Lovokhiin Ovoo in Matad soum
- Man stones at Barchigar, Buyn-Uundur in Matad soum
- Ruins of Temple, and mountain "Utai uul" at Tamsagbulag in Khalkhgol soum
- Stone Age settlement existed near the eastern part of Sumber soum (previously called Tam sagbulag)
- Ruin of ancient city existed at Zuun Duruu in Tsagaan-Ovoo soum

A number of immovable properties of Dornod province included in the above three protection lists. However the list has not been added due to the lack of research works in the area. It is no doubt that many valuable archeological finds, properties would be found further related to historical and cultural heritage.

In 1998, the "National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties" was adopted and implemented by the government systematically to protect and to conserve the historical and cultural immovable properties of Mongolia. According to the act 2.1 of the project, decided to set up protection zone, rebuild fence, conserve the walls of ancient city Kherlen Bars in Tsagaan-Ovoo soum of Dornod province, in 1999-2000. According to the act 2.2 of the project, it was decided to transfer man stone of Shonkh Tavan Tolgoi in Khalkhgol soum of Dornod province relevant to the history of early Mongolians, from Dornod province to National Museum of Mongolia. In 1999, research team including specialists and conservators of the Center of Cultural Heritage have successfully transferred man stone of Shonkh Tavan Tolgoi from Dornod province to Ulaanbaatar, and made its replica. Now this man stone is displayed at the National Museum of Mongolia.

For systematic implementation of the above project, new project was adopted by the 303rd decision of government in 2007. According to the act 7.1.2 of the new project, it was decided to restore stone complex of Ikh Burkhan in Khalkhgol soum of Dornod province in 2009-2011. To conserve and set up the protection zone around of the ancient city Kherlen Bars in Tsagaan Ovoo soum in 2009-2010 and decided to link them to the tourism routes of Mongolian eastern region.

The very first restoration and conservation work was done for the Stone complex Ikh Burkhan of Dornod province, located in western bank of Khalkh gol. In 1995-1997, in cooperation with the Institute of History, Institute of Physics and Technology of Mongolian Academy of Sciences, Mongolian Association of To Van Studies, Governor Administration of Dornod province restored and conserved the stone

complex "Ikh Burkhan" for the 200th anniversary of To Van. In the Framework of the restoration, excavations were made at the places around the stone complex Ikh Burkhan, and cleaned and removed the dust and sand that covered the object, and made patches for the cracks by stone, clay, cement etc. But currently these restored parts have again cracked and broken.

In 2008, according to the project, cooperation of Center of Cultural Heritage and Mongolian Association of To Van Studies executed wide range of work on stone complex of Ikh Burkhan, aiming to restore the original form of this stone complex. Framework of this restoration, researchers and examiners drew its structural design and examined its stone, rock, brick and clay. And excavating surrounding area of this stone complex several monuments might be relevant with this object were discovered, and collected oral information from local people about this object.

In 2009, Center of Cultural Heritage has put 2 introduction stone boards near the tower of Kherlen Bars and stone complex Ikh Burkhan, decided to link them to the tourism route of eastern region.

Inventory and registration of immovable properties in 2009:

Before we have mentioned, that we have been registering and documenting immovable properties of the country starting from the eastern provinces of Mongolia. In May 18- June 20 of 2009, in the framework of this registration and documentation work of immovable properties, in cooperation with the specialists and experts of Center of Cultural Heritage and Professional Control Agency of Dornod newly registered 859 immovable properties at 161 historical sites and documented them by 6982 digital photos, 278 photo films, 26 hand drawings, 129 minutes videotaping. We have worked in 14 soums of Dornod province and travelled 7643 km.

Aiming to cooperate with the locals, we gave methodological advice on immovable properties registration, information, protection and monitoring. And we enriched some local museums storage by Stone Age tools, that were newly discovered during this registration and documentation work.

We would like to thank all the people who have contributed to and worked on this project of registration and documentation of immovable properties of Dornod province. We want to thank B.Mangaljav / eastern region control inspector of culture of Professional Control Agency of Dornod province/, driver B.Erdenchimeg and related organizations, all employees of the Cultural center, and the Administration of Dornod Province.

Дорнод аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын байршил

- Чулуун хөшөө дурсгал
- Хадны зураг бичгийн дурсгал
- Булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж
- Барилга архитектурын дурсгал
- Үйлдвэрлэлийн үл мөр бүхий дурсгалт газар
- Чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

●	Аймагийн төв	●	Center of aimag
●	Сумын төв	●	Centre of sum
—	Угдсн сумийн нутга	—	Sum boundary
—	Аймагийн захирлын нутга	—	Boundary of the aimag
—	Сумын хиллэн шугам	—	Boundary of the sum
—	Төмөр замы	—	Railway
—	Улсын дотоод зам	—	State road
—	Орон нутагийн интертол зам	—	Local road
—	Бусад зам	—	Other road

БАЯНДУН СУМ

Баяндун сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 7 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Улз голын хошууны нутгаас салган Дорнод аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны эхний байдлаар 6,2 мян.км² газар нутагтай, 4 багтай, 2928 хүн амтай, 134181 толгой малтай байна. Хүн амын дийлэнх олонх нь буриад ястан. Сумын төв Наранбулаг суурин нь аймгийн төвөөс баруун хойш 176 км зайтай.

1. Аргалантын адгийн булш
2. Дамбадаржаалан хийдийн туурь
3. Дангайн давааны булш
4. Дангайн эхний булш
5. Норовлин уулын булш
6. Хороон довын балгас
7. Угтамын хийдийн туурь
8. Улаан толгойн булш
9. Урт хошууны Боржигорын энгэрийн булш
10. Хагархай толгойн булш
11. Хатан хошууны өврийн булш

1. Аргалантын адгийн булш

Сумын төвөөс зүүн зүгт 30-аад км, Баяндун сумаас Дашбалбар сум орох замын урд талын /ойролцоогоор 300 м/ багавтар довцог дээр уртрагийн дагуу зэрэгцэн байрласан том жижиг 5 дөрвөлжин булш бий.

Аргалантын адгийн булш (урдаас)

Аргалантын адгийн булш (баруун хойноос)

Дамбадаржаалан хийдийн туурь (баруун урдаас)

2. Дамбадаржаалан хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 25 орчим км, Улз голын хойд биед орших Дацан хэмээх нүцгэн уулын энгэр бэлд энэхүү хийдийн туурь байдаг. Нутгийн ард олон Дамбадаржаалан хийдийн туурин дээгүүр байх сүм дуганы суурь чулуудыг Дацангийн чулуу хэмээн нэрлэдэг байна.

3. Дангайн давааны булш

Сумын төвөөс зүүн тийш 40-өөд км, Угтам уулын ар бэл, Дангайн давааны замын баруун талын багавтар толгойн орчмоор таруу байрлалтай том жижиг нийлсэн 15 дөрвөлжин булш бий. Мөн эдгээр булшны орчимд ногоон хүрэн өнгийн хас чулуун залтас, ялтасууд цөөнгүй тохиолдоно.

Дангайн давааны булш (урдаас)

Дангайн давааны булш (баруунаас)

4. Дангайн эхний булш

Сумын төвөөс зүүн зүгт 35 орчим км, Угтам уулын ар хормой, Дангайн эхэн гэх бут сөөгтэй газар /Дангайн давааны булшнаас зүүн тийш 5 орчим км/ олон тооны дөрвөлжин булш бий. Энд байх зарим булшны зүүн талд 5-18 м зайд харилцан адилгүй хэмжээтэй хөшөө чулуу босгосон байна.

Дангайн эхний булш (зүүнээс)

Дангайн эхний хөшөөт булш (баруунаас)

5. Норовлин уулын булш

Сумын төвөөс зүүн урагш 40 гаруй км, Могойтын голын баруунтаа орших Норовлин уулын энгэр, бэлээр таруу байрлалтай 70 орчим булш байна. Энд байх нэгэн томоохон дөрвөлжин булшны зүүн хойд булангийн хөшөө чулууны урд гадаргуу дээр зүүн тийш дүүлж байгаа мэт дүрслэлтэй бугын сийлмэл зураг бий.

Норовлин уулын булшны булангийн хөшөөн дээрх бугын сийлмэл зураг

Бугын зураг

Норовлин уулын булш (баруун урдаас)

Норовлин уулын булш (зүүн урдаас)

Хороон довын балгас (баруунаас)

6. Хороон довын балгас

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 30-аад км, Улз голын урд хөндий, Шалз толгойн зүүнтээ нутгийнхны “Тогоонтөмөр хааны хэрэм” гэж нэрийдэх хоёр шороон хэрэм байдаг. Хэрмүүд нь том жижиг хэмжээтэй, дөрвөлжин хэлбэртэй бөгөөд гадуураа усан шуудууны бүдэг оромтой. Баруун хэрмийн дотор талд ямар нэг барилгын ор мөр байхгүй, харин зүүн талын хэрмийн дотор ганц барилгын ор мөр харагдана.

7. Угтамын хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн урагш 40-өөд км, Угтам уулын өвөр Могойтын голын эхэнд Угтамын хийдийн туурь бий. Нутгийн орны сүсэгтэн олон хийдийн тууриндээр улирлын чанартай хурал хурдаг дуган барьж байгуулжээ.

Угтамын хийдийн туурь (урдаас)

Угтамын хийдийн туурь (баруун урдаас)

8. Улаан толгойн булш

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 20-иод км, Улз голын хойд бие, Улаан толгой хэмээх хад асга ихтэй багавтар уулын баруун энгэрт 10-аад дөрвөлжин булш бий.

Улаан толгойн булш (баруунаас)

Улаан толгойн булш (баруунаас)

9. Урт хошууны Боржигорын энгэрийн булш

Сумын төвөөс зүүн зүгт 10 орчим км, Уртын голын хойд биед орших хад асга ихтэй багавтар толгойг нутгийнхан Боржигор чулуу гэдэг. Үүний урд талын энгэрт дөрвөлжин дугуй нийлсэн 4 булш бий.

Урт хошууны Боржигорын энгэрийн булш (урдаас)

10. Хагархай толгойн булш

Сумын төвөөс баруун тийш 10-аад км, Билүүтийн голын зүүн урд биед орших Хагархай толгойн энгэрээр 20-оод дөрвөлжин булш байна. Хагархай толгойн зүүн урд бэлд гадаргуу дээрээ ямар нэг дүрс, тэмдэггүй хөшөө чулуу бий.

Хагархай толгойн булш (зүүн урдаас)

Хагархай толгойн булш (урдаас)

Хагархай толгойн хөшөө чулуу

Хатан хошууны өврийн булш (урдаас)

11. Хатан хошууны өврийн булш

Сумын төвөөс зүүн зүгт 20-иод км, Уртын голын урд бие, Хатан хошуу хэмээх хадтай багавтар уулын урд энгэрээр дөрвөлжин дугуй нийлсэн 10-аад булш бий.

Хатан хошууны өврийн булш (баруунаас)

БАЯНТҮМЭН СУМ

Баянтүмэн сумыг 1959 онд Баянтүмэн хот, Булган сумын нутгаас салган Чойбалсан аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны эхний байдлаар 8,3 мян.км² газар нутагтай, 3 багтай, 1975 хүн амтай, 115327 толгой малтай байна. Сумын төв Цагаан Дэрс суурин нь аймгийн төвөөс баруун тийш 12 км зайтай.

1. Буяндэлгэрийн овооны булш
2. Гүнжийн хийдийн туурь
3. Дүнгэлжин уулын дурсгал
4. Их Овоотын булш
5. Сайханбулагийн эхний сүмийн туурь
6. Сүүл Өндөрийн булш
7. Хар эргийн булш
8. Хэрлэн голын Догногорын гүүрний дэргэдэх булш

1. Буяндэлгэрийн овооны булш

Сумын төвөөс зүүн тийш 90 гаруй км, аймгийн төвөөс зүүн урагш 80 орчим км, Хэрлэн голын баруун эрэг, Буяндэлгэрийн овооны орчимд 10 гаруй дөрвөлжин булш бий. Овоог дөрвөлжин булшин дээр босгожээ.

Буяндэлгэрийн овооны булш (зүүн урдаас)

Буяндэлгэрийн овооны булш (урдаас)

2. Гүнжийн хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн урагш 10-аад км, аймгийн төвөөс чанх урагш 6 орчим км, хуучин Орбитийн антений зүүн талд Гүнжийн хийдийн туурь бий.

Гүнжийн хийдийн туурь (баруун урдаас)

3. Дүнгэлжин уулын дурсгал

Сумын төвөөс зүүн тийш 40-өөд км, аймгийн төвөөс зүүн тийш 30 гаруй км, Хэрлэн голын урд эрэг, Дүнгэлжин уулын баруун хойд хормойд тоосго шатааж байсан зуух болов уу гэмээр нэгэн дурсгал бий. Энэхүү дурсгалыг 3-4 жилийн өмнө хүмүүс ухаж сүйтгэжээ. Дурсгалын орчмоор дутуу шатаасан тоосго, шаврын үлдэгдэл нэлээд байдаг.

Дүнгэлжин уулын дурсгал (урдаас)

Дүнгэлжин уулын дурсгалын дотоод байдал

Их овоотын булш (зүүн урдаас)

4. Их Овоотын булш

Сумын төвөөс зүүн тийш 90 орчим км, Хэрлэн голын баруун хөндий, Их Овоот уулын орчмоор таруу байрлалтай олон тооны дөрвөлжин булш бий. Мөн энэ хавиар шинэ чулуун зэвсгийн үед холбогдох ногоон, хүрэн өнгийн хас чулуун зэвсгийн үлдэгдэл цөөнгүй тохиолдоно.

Их овоотын булш (зүүн хойноос)

Их овоотын булш (зүүнээс)

5. Сайханбулагийн эхний сүмийн туурь

Их Овоотын булшнаас зүүн урагш 6-7 км, Сайханбулагийн эхэнд, Тэмээн чулууны баруун хойд талд хоорондоо 400 орчим метр зайтай сүмийн бололтой хоёр барилгын туурь бий. Энэ хоёр туурийн ойр орчимд өөр ямар нэг барилгын ор мөр байхгүй юм.

Сайханбулагийн эхний сүмийн туурь (урдаас)

Сайханбулагийн эхний сүмийн туурь (урдаас)

Сүүл Өндөрийн булш (урдаас)

6. Сүүл Өндөрийн булш

Сумын төвөөс зүүн зүгт 100-аад км, Хэрлэнгийн заставаас зүүн хойш 20-иод км, Халх Таван уулын нэг Сүүл Өндөрийн энгэрт дөрвөлжин дугуй нийлсэн 20 гаруй булш бий.

Сүүл Өндөрийн булш (зүүн урдаас)

Сүүл Өндөрийн булш (урдаас)

7. Хар эргийн булш

Сумын төвөөс баруун тийш 30-аад км, Хэрлэн голын хойд хөвөө, Хар эрэг гэх газар 2 булш бий. Үүний урд талын булшийг хожуу үед ухаж сүйтгэжээ.

Хар эргийн булш (урдаас)

Хар эргийн булш (баруун хойноос)

Хэрлэн голын Догногорын гүүрний дэргэдэх булш (баруун урдаас)

8. Хэрлэн голын Догногорын гүүрний дэргэдэх булш

Дорнод аймгийн төвөөс зүүн урд зүгт 90-ээд км, Хэрлэн голын Догногорын гүүрний баруун хойд талд ухагдаж сүйдсэн хэдэн булш бий. Эдгээр булшны чулуунаас гүүрний далан барихад авч хэрэглэснээс ийнхүү эвдэгдсэн ажээ. Энэ хавиар шинэ чулуун зэвсгийн үед холбогдох хас, цахиур чулуун зэвсгийн үлдэгдэл цөөнгүй байна. Хэрлэн голын зүүн эрэг, гүүрний зүүн урд талд мөн хэдэн булш бий.

Хэрлэн голын Догногорын гүүрний дэргэдэх чулуун зэвсгийн үлдэгдэл

БАЯН-УУЛ СУМ

Баян-Уул сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 7 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Улз голын хошууны нутгаас салган Дорнод аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны эхний байдлаар 5,6 мян.км² газар нутагтай, 6 багтай, 4529 хүн амтай, 75840 толгой малтай байна. Хүн амын 60-с илүү хувийг буриад ястан эзлэнэ. Сумын төв нь аймгийн төвөөс баруун хойш 190 км зайтай.

1. Арслан толгойн булш
2. Дэлбэрхэйн голын суврага
3. Дэлбэрхэйн Өндөрийн булш
4. Өвөр Эрээний булш, тахилын байгууламж
5. Паршины хөндийн Жанчивын булш, тахилын байгууламж
6. Хайчийн баруун амны булш
7. Хайчийн голын булш
8. Хувилгаан толгойн булш, тахилын байгууламж
9. Хужиртаан уулын булш
10. Чингисийн хэрмэн зам
11. Эрдэнэ гүний хийдийн туурь

1. Арслан толгойн булш

Сумын төвөөс баруун урагш 50 гаруй км, Дэлбэрхэйн голын хойд бие, Арслан толгойн өвөр энгэрт том жижиг нийлсэн 40-өөд дөрвөлжин булш бий.

Арслан толгойн булш (урдаас)

Арслан толгойн булш (зүүн урдаас)

2. Дэлбэрхэйн голын суврага

Сумын төвөөс баруун урагш 50-иад км, Дун уулын ар бэл, Дэлбэрхэйн голын эхэнд эвдэрсэн нэгэн суврагын үлдэгдэл бий. Энэ суврагын чулуунаас хашаа хороо барих зорилгоор их хэмжээгээр авснаас болж ийнхүү ихээр эвдэрсэн байна.

Дэлбэрхэйн голын суврага (зүүн урдаас)

3. Дэлбэрхэйн Өндөрийн булш

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 55 орчим км. Дэлбэрхэйн голын хойд бие, Эрдэнэ гүний хийдийн туурины хойд талд, Дэлбэрхэйн Өндөрийн өвөрт 3 дөрвөлжин булш бий.

Дэлбэрхэйн Өндөрийн булш (урдаас)

Дэлбэрхэйн Өндөрийн булш (зүүн урдаас)

Өвөр Эрээний хормойн булш тахилын байгууламж (баруун урдаас)

4. Өвөр Эрээний хормойн булш тахилын байгууламж

Сумын төвөөс хойд зүгт 30-аад км, хуучины партизан Содномдаржаагийн нэрэмжит Эрээний мод боловсруулах үйлдвэрийн /одоогийн Эрээн багийн/ урд талд замын хажууд 3-4 тахилын байгууламж бий.

Мөн уг суурингаас хойш 1 км орчим зайд хэдэн булш бий.

5. Паршины хөндийн Жанчивын булш, тахилын байгууламж

Сумын төвөөс зүүн урагш 50 орчим км, Паршины хөндийн Жанчивын энгэр, бэлд 2 дөрвөлжин булш бий. Мөн 3 хэсэг газар нийт 13 тахилын байгууламж байдаг. Эдгээр тахилын байгууламжийн зарим нь зүүн урагш цувуулан босгосон зэл чулуутай ажээ.

Паршины хөндийн тахилын байгууламж (баруун урдаас)

Паршины хөндийн тахилын байгууламж (баруунаас)

6. Хайчийн баруун амны булш

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 30-аад км, Овооны булгийн баруун хойд талд, Хайчийн баруун амны эхэнд 10-аад дөрвөлжин булш бий. Эдгээр булшны зарим нь машин замд өртөн эвдэгдсэн байна.

Хайчийн баруун амны булш (зүүнээс)

Хайчийн баруун амны булш (урдаас)

7. Хайчийн голын булш

Сумын төвөөс зүүн хойш 30 гаруй км, Хайчийн Баруун амны булшнаас хойш 1 км орчимд, Хайчийн голын хойд хөвөөнөө 10 орчим дөрвөлжин булш бий.

Хайчийн голын булш (урдаас)

8. Хувилгаан толгойн булш, тахилын байгууламж

Сумын төвөөс урд зүгт 60-аад км, Бүрэнхан уулын урд хөндий, Эрдэнэ уулын зүүн урд бие, Рашаанбулагийн зүүн хойд талд, Хувилгаан толгойн урд энгэрт 2 тахилын байгууламж, хэдэн дөрвөлжин булш бий. Тахилын байгууламжууд нь зүүн урагш 150 орчим м урт цуварсан зэл чулуутай.

Хувилгаан толгойн тахилын байгууламж (баруун хойноос)

Хувилгаан толгойн тахилын байгууламж (урдаас)

9. Хужиртаан уулын булш

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 20-иод км, Заяат уулын хойд талд, Хужиртаан уулын баруун болон хойд бэлд нийт 6 дөрвөлжин булш байна.

Хужиртаан уулын булш (зүүн урдаас)

Хужиртаан уулын булш (зүүнээс)

Чингисийн хэрмэн зам

Чингисийн хэрмэн зам нь Хэнтий аймгийн Баян-Адрага сумаас эхлэн Хэнтий аймгийн Норовлин, Дорнод аймгийн Баян-Уул, Цагаан-Овоо, Сэргэлэн, Гурванзагал, Чойбалсан сумдын нутаг дээгүүр дамжин БНХАУ-ын нутаг хүртэл үргэлжилсэн шороон хэрэм юм. Хэрмийн хажуугаар “хоног”, “үдлэх газар” гэх мэтээр нэрлэдэг гурвалжин, дөрвөлжин шороон далан нэлээд тааралддаг. Энэ дурсгалын нэг хэсэг Баян-Уул сумын төвийн урдуур дайран өнгөрдөг.

Чингисийн хэрмэн зам (зүүн урдаас)

10. Чулуутын булш

Сумын төвөөс урагш 60-аад км, Эрдэнэ уулын баруун урд хөндий, Чулуут гэх газар машин замын араар зам даган дэллэсэн хадтай гүвгэрийн урд энгэрээр 10-аад булш, замын урд талын хадтай шовх толгойн энгэр бэлээр 7 нийт 17 дугуй дөрвөлжин булш бий.

Чулуутын булш (баруун урдаас)

Чулуутын булш (урдаас)

Эрдэнэ гүний хийдийн туурь (урдаас)

11. Эрдэнэ гүний хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 50 гаруй км, Арслан толгойн зүүнтээ, Дэлбэрхэйн голын хойд бие, Дэлбэрхэйн Өндөрийн урд энгэрт Эрдэнэ гүний хийдийн туурь оршино.

Эрдэнэ гүний хийдийн туурь (урдаас)

Эрдэнэ гүний хийдийн туурь (зүүн урдаас)

БУЛГАН СУМ

Булган сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 7 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Баянтүмэн хан уулын хошууны нутгаас салган Дорнод аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны эхний байдлаар 7,1 мян.км² газар нутагтай, 3 багтай, 1786 хүн амтай, 84558 толгой малтай байна. Сумын төв Өндөрхошуу суурин нь аймгийн төвөөс баруун урагш 56 км зайтай.

1. Ар Уртын булш
2. Нүгний хийдийн туурь
3. Тугийн сүмийн туурь
4. Хар эргийн булш, тахилын байгууламж
5. Холбоо овооны булш, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
6. Шанагын хадах хөвийн булш, бичээс
7. Эхэн Өндөрийн булш

1. Ар Уртын булш

Сумын төвөөс баруун урагш 30 гаруй км, Ар Урт хэмээх газар машин замын дэргэд 10-аад булш бий. Эдгээрийн зарим нь машин замд орж эвдэрчээ.

Ар Уртын булш (баруун хойноос)

Ар уртын булш (баруунаас)

Нүгний хийдийн туурь (урдаас)

2. Нүгний хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун тийш 4-5 км, Хэрлэн голын урд хөвөө, Нүгний хошуу хэмээх газар энэ хийд байжээ. Эдүгээ уг хийд байсан газар барилгын тоосго, шавар чимэглэл зэргийг овоолон босгосон ганц овоо л үлджээ.

3. Тугийн сүмийн туурь

Сумын төвөөс баруун зүгт 30-аад км, Хэрлэн голын урд хөвөөнд Тугийн сүмийн туурь оршино. Энэ сүмийг нутгийн ард иргэд Чингис хааны хөлөг баатруудтай холбон олон домог ярилцдаг байна.

Тугийн овоо (урдаас)

Булган сум

Хар эргийн булш (баруун урдаас)

Хар эргийн тахилын байгууламж (урдаас)

4. Хар эргийн булш, тахилын байгууламж

Сумын төвөөс зүүн зүгт 17 орчим км, Хэрлэн голын урд хөвөө, Хар эргийн дэвсэг гэх газар /хуучны мал угаалгын газрын ойролцоо/ 10-аад булш, бий. Эдгээр булшнаас зүүн урагш 1 км орчим зайд хойноос урагш цуварсан 4 тахилын байгууламж, түүнээс урагш 500 орчим м-т нэгэн сүмийн туурин дээр босгосон овоо бий.

Холбоо овооны барилгын туурь (зүүн хойноос)

5. Холбоо овооны булш, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс баруун хойш 4-5 км, Хэрлэн голын хойд эрэг, Холбоо гэх газар дөрвөлжин дугуй 2 барилгын ор мөр, 2 булш, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар зэрэг дурсгалууд зэрэгцэн оршдог.

Холбоо овооны чулуун зэвсгийн үлдэгдэл, ваарны хагархай

Холбоо овооны булш (урдаас)

6. Шанагын хадан хөвийн булш, бичээс

Сумын төвөөс баруун урагш 50 гаруй км, Шанагын хадан хөв гэх газар 3 дөрвөлжин булш байх бөгөөд түүний урд талын ханан хадны баруун хойш харсан тэгш гадаргуу дээр хар бэхээр төвд үсгээр бичсэн 2 бичээс бий.

Шанагын хадан хөвийн төвд бичээс

Шанагын хадан хөвийн булш (хойноос)

Шанагын хадан хөвийн булш (баруунаас)

7. Эхэн Өндөрийн булш

Сумын төвөөс баруун урагш 35 орчим км, Дэлийн зүүн урд хөндий, Эхэн Өндөрийн баруун талд, сумын төвөөс Сүхбаатар аймаг руу явдаг замын дэргэд 10 орчим дөрвөлжин булш бий.

Эхэн Өндөрийн булш (урдаас)

Эхэн Өндөрийн булш

ГУРВАНЗАГАЛ СУМ

Гурванзагал сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 7 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Улз голын хошуунаас салган Дорнод аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны эхний байдлаар 5,2 мян.км² газар нутагтай, 2 багтай, 1351 хүн амтай, 74365 толгой малтай байна. Нийт хүн амын дунд барга, буриад ястнууд багагүй хувийг эзэлнэ. Сумын төв Сүмийн нуур суурин аймгийн төвөөс хойд зүгт 135 км зайтай.

1. Айрагийн хийдийн туурь
 2. Лацын амны булш
 3. Сүмийнбулагийн туурь
 4. Хадан хөвийн хоолойн булш
 5. Хөцөөгийн хоолойн дурсгал
 6. Цагаанчулуутын булш
- ~~~~~ Чингисийн хэрмэн зам

1. Айрагийн хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун зүгт 40-өөд км, Цагаан нуурын хойд бие, Айраг уулын энгэрт энэхүү хийдийн туурь оршино.

Айрагийн хийдийн туурь (урдаас)

Айрагийн хийдийн туурь (урдаас)

2. Лацын амны булш

Сумын төвөөс баруун зүгт 50 гаруй км, Айраг уулын баруун шувтрага Баян Эрхэт овоо, Хүүхдийн овоо болон Лацын амны ойр орчмоор 20-иод булш бий.

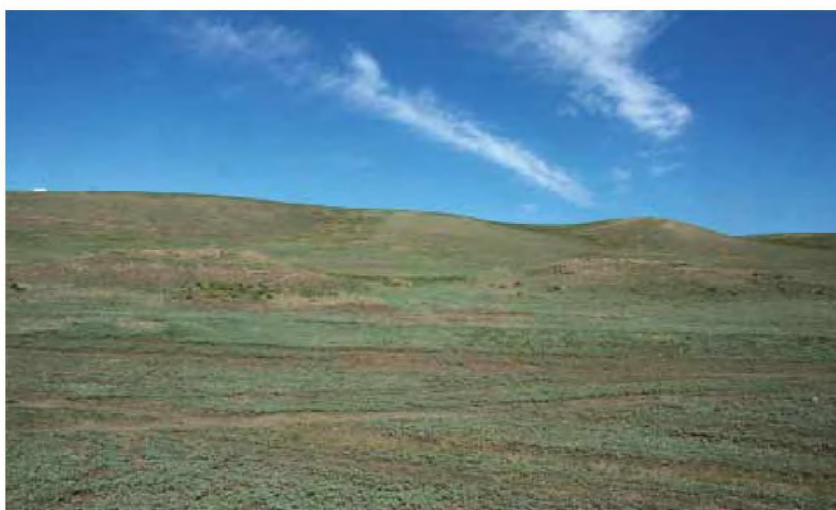
Лацын амны булш (зүүн хойноос)

Лацын амны булш (урдаас)

3. Сүмийнбулагийн туурь

Сумын төвөөс баруун хойш 5 орчим км, Сүмийн нуурийн хойд хөвөөн дээр Сүмийнбулагийн туурь оршино. Энд байх хоёр барилгын туурин дээгүүр янз бүрийн хэлбэр хийцтэй барилгын шавар чимэглэл цөөнгүй бий.

Сүмийнбулагийн туурь (урдаас)

4. Хадан хөвийн хоолойн булш

Сумын төвөөс баруун тийш 30-аад км, Хадан хөвийн хоолойд олон тооны дөрвөлжин булш бий. Зарим томоохон булшны зүүн талд хөшөө босгожээ.

Хадан хөвийн хоолойн булш (урдаас)

Хадан хөвийн хоолойн булш (баруунаас)

5. Хөцөөгийн хоолойн дурсгал

Сумын төвөөс баруун зүгт 60-аад км, Хөцөөгийн хоолойн баруун эрэг дээр 1 дөрвөлжин булш, 2 хөшөө, 1 зурагтай хад бий. Хоёр хөшөөний хойд талынх нь хүний нүүрний дүрстэй ажээ.

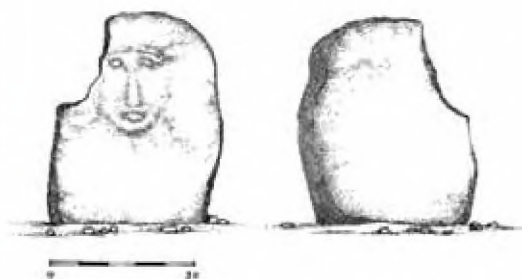
Хөцөөгийн хоолойн булш (баруунаас)

Хөцөөгийн хоолойн хөшөөд (баруунаас)

Хөцөөгийн хоолойн хүн чулуун хөшөө (баруун)

Хөцөөгийн хоолойн хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Хөцөөгийн хоолойн сийлмэл зурагтай чулуу

6. Цагаанчулуутын булш

Сумын төвөөс зүүн урагш 15 орчим км, Цагаанчулуутын энгэр, бэлээр нийт 60-70 булш бий.

Цагаанчулуутын булш (баруун урдаас)

Цагаанчулуутын булш (баруунаас)

Чингисийн хэрмэн зам

Энэ дурсгал нь Хэнтий аймгийн Баян-Адрага сумаас эхлэн Хэнтий аймгийн Норовлин, Дорнод аймгийн Баян-Уул, Цагаан-Овоо, Сэргэлэн, Гурванзагал, Чойбалсан сумдын нутаг дээгүүр дамжин БНХАУ-ын нутаг хүртэл үргэлжилсэн шороон хэрэм юм. Хэрмийн хажуугаар “хоног”, “үдлэх газар” гэх мэтээр нэрлэдэг гурвалжин, дөрвөлжин шороон далан нэлээд тааралддаг. Чингисийн хэрмэн замын нэг хэсэг тус сумын урдуур /сумын төвөөс урд зүгт 20 орчим км зайтай/ дайрч өнгөрдөг.

Чингисийн хэрмэн зам (зүүн хойноос)

ДАШБАЛБАР СУМ

Дашбалбар сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 7 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий аймгийн Улз голын Буриад хошууны нутгаас салган Дорнод аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны эхний байдлаар 8,7 мян.км² газар нутагтай, 4 багтай, 3219 хүн амтай, 155528 толгой малтай байна. Хүн амын ихэнх хэсгийг буриад ястан эзэлнэ. Сумын төв Цагаандэв суурин нь аймгийн төвөөс хойд зүгт 180 км зайтай.

1. Бараан тогооны булш
2. Баруун Жараахайн булгийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
3. Бөөний булангийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
4. Дуган овооны хийдийн туурь
5. Заагийн овоо
6. Төмөртэй толгойн булш
7. Улзын Улаан эргийн булш
8. Хадат толгойн булш
9. Хадатын булш
10. Хөхөө Өндөрийн булш
11. Хүйтэн Өндөрийн булш
12. Шар Тогооны хийдийн туурь

1. Бараан тогооны булш

Сумын төвөөс баруун хойш 70-аад км, Хөх Өндөрийн хоолойн баруун урд орших Бараан тогооны баруун урд баруун энгэр бэлээр 30 гаруй дөрвөлжин булш бий.

Бараан тогооны булш (зүүн хойноос)

Бараан тогооны булш (баруун урдаас)

Баруун Жараахайн булгийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

2. Баруун Жараахайн булгийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс баруун зүгт 33 орчим км, Баруун Жараахайн булгийн баруун хойд талд шинэ чулуун зэвсгийн олдвор бүхий дурсгалт газар бий. Эндээс хас, цахиур, боржин чулуугаар хийсэн чулуун зэвсгийн үлдэгдэл цөөнгүй байхын зэрэгцээ ваар, хүрэл эдлэлийн хэсгүүд ч байдаг.

Баруун Жараахайн булгийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар (баруун хойноос)

3. Бөөний булангийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 32 орчим км, Бөөний булан гэх газар хоёр элсэн эрэгцэг бий. Энд шинэ чулуун зэвсгийн үед холбогдох чулуун зэвсгийн үлдэгдэл, олон үед холбогдох ваар савны хэсэг зэрэг зүйлс олон бий.

Бөөний булангийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар (баруунаас)

Чулуун зэв

Ваарны хагархай

Чулуун зэвсгийн үлдэгдэл

Ваарны хагархай

4. Дуган овооны хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 60-аад км, Бага Далайн зүүн хойд хөвөө, Дуган овооны эрд энгэрт энэхүү хийдийн туурь бий.

Дуган овооны хийдийн туурь (урдаас)

Заагийн овоо (урдаас)

5. Заагийн овоо

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 23 орчим км, Шар Хонхорын адагт Заагийн овоо бий.

6. Төмөртэй толгойн булш

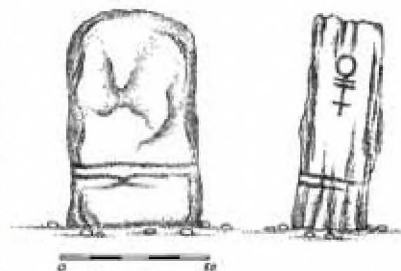
Сумын төвөөс хойд зүгт 30 гаруй км, Тарвагатын бэлчирын Төмөртэй толгойн урд бэл, баруун энгэрээр нилээд дөрвөлжин булш бий. Зарим булшны зүүн талд хөшөө босгожээ.

Төмөртэй толгойн булш (урдаас)

Төмөртэй толгойн булшны хөшөө чулуу

Төмөртэй толгойн булшны хөшөө чулууны гар зураг

Төмөртэй толгойн булш (зүүн урдаас)

7. Улзын Улаан эргийн булш

Сумын төвөөс баруун зүгт 35 орчим км, Улз голын урд эрэг, Улзын Улаан эрэг гэх газар Баяндун сумаас Дашбалбар сум орох замын дэргэд 20 гаруй дөрвөлжин булш байдаг.

Улзын Улаан эргийн булш (зүүн хойноос)

Улзын Улаан эргийн булш (урдаас)

8. Хадат толгойн булш

Сумын төвөөс баруун тийш 23 км, Улз голын урд хөндий, Нарсан толгойн баруун хойд талд орших Хадат толгойн энгэр, бэлээр 30-аад булш бий.

Хадат толгойн булш (баруун урдаас)

Хадат толгойн булш (зүүнээс)

Хадатын булш (хойноос)

9. Хадатын булш

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 60-аад км, Хадат уулын баруун энгэрт 3 дөрвөлжин булш бий. Энд байх хамгийн том булшны зүүн талд 10-аад м-т хоёр жижиг хөшөө байдаг.

Хадатын булш (баруун урдаас)

10. Хөхөө уулын булш

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт Дөчийн голын баруун бие, Хөхөө уулын зүүн энгэрт 10-аад булш бий.

Хөхөө уулын булш (зүүн хойноос)

Хөхөө уулын булш (урдаас)

11. Хүйтэн Өндөрийн булш

Сумын төвөөс баруун хойш 50 орчим км, Шар Тогоо уулын урд талд залган орших Хүйтэн Өндөрийн баруун урд энгэрт 4 булш бий. Том дөрвөлжин булшны зүүн хойд талд 2-3 жижгэвтэр гонзгой чулуу суулгажээ.

Хүйтэн Өндөрийн булш (баруун урдаас)

Хүйтэн Өндөрийн булш (зүүн хойноос)

Шар Тогооны хийдийн туурь (урдаас)

12. Шар Тогооны хийдийн туурь

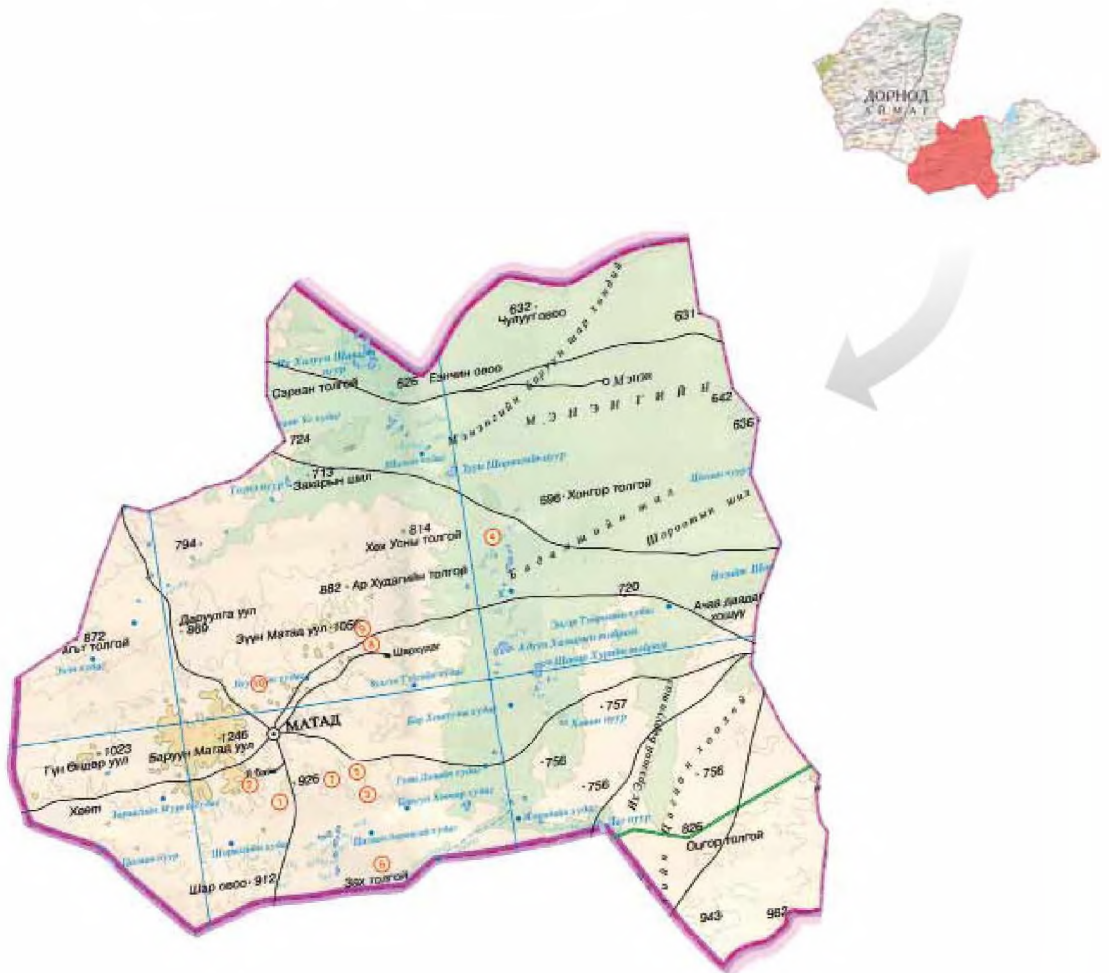
Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 55 орчим км, Шар Тогооны булгийн хойд энгэрт хоёр барилгын туурь байдаг.

Шар Тогооны хийдийн туурь (баруун урдаас)

МАТАД СУМ

Матад сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 7 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын хошууны Матад хан уулын хошуунаас салган байгуулжээ. Тус сум 2009 оны эхний байдлаар 22,8 мян.км² газар нутагтай, 4 багтай, 2494 хүн амтай, 95539 толгой малтай байна. Сумын төв Зүүнбулаг суурин нь аймгийн төвөөс зүүн урд зүгт 145 км зайтай.

1. Алтан Очиртын хийдийн туурь
2. Барчигарын хүн чулуун хөшөө
3. Билүүгийн Бүрдний голын булш, тахилын байгууламж
4. Буян Өндөрийн хүн чулуун хөшөө
5. Бүрдний голын Баруун Өндөрийн булш
6. Бүрдний голын буюу Ловхын хүн чулуун хөшөө
7. Сайн Усны хонхорын булш
8. Хайлаастын баруун амны Барчигарын булш
9. Хайлаастын булш, бичээс
10. Хамбын хийдийн туурь

Матад сум

1. Алтан Очиртын хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 35 орчим км, Лонходын овооны зүүн урд талд Сүмийн гол гэх газар Алтан Очиртын хийдийн туурь бий.

Алтан Очиртын хийдийн суврагын үлдэгдэл (урдаас)

Алтан Очиртын хийдийн туурь (урдаас)

2. Барчигарын хүн чулуун хөшөө

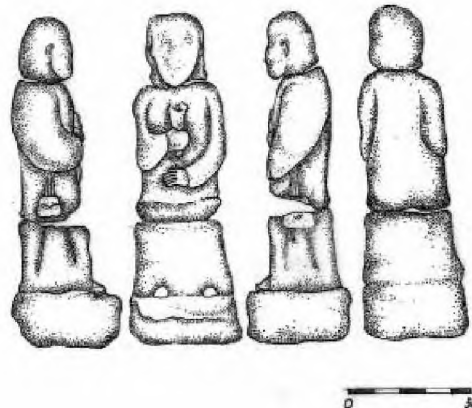
Сумын төвөөс баруун урд зүгт 8 км, Хоором Цайдам нуурын урд талд, Овоот толгойн баруун урд дор, Барчигар гэх хадтай уулын зүүн дор Матад сумаас Сүхбаатар аймгийн Эрдэнэцагаан сумруу явдаг замын дэргэд энэхүү хүн чулуун хөшөө бий.

Барчигарын хүн чулуун хөшөө (урдаас)

Барчигарын хүн чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

Барчигарын хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Матад сум

3. Билүүтийн Бүрдний голын булш, тахилын байгууламж

Сумын төвөөс зүүн урагш, 38-40 км, Бүрдний голын доод урсгал гарамны зүүн эрэг дээр уртрагийн дагуу цувран байрласан хэдэн булш, тахилын байгууламж бий. Мөн голын баруун зүүн эргээр цөөнгүй дөрвөлжин булш байна.

Билүүтийн Бүрдний голын булш, тахилын байгууламж

Билүүтийн Бүрдний голын булш, тахилын байгууламж (зүүн урдаас)

4. Буян Өндөрийн хүн чулуун хөшөө

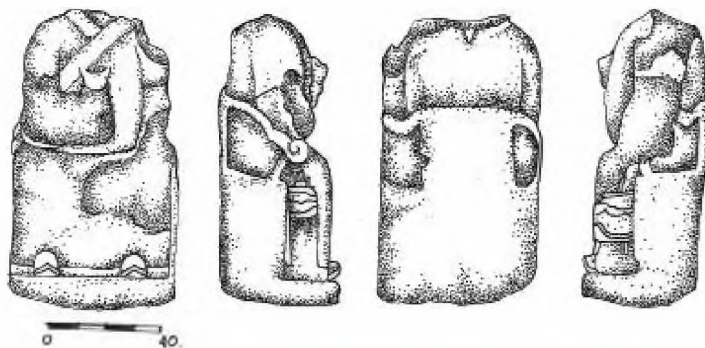
Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 90-ээд км, Буян Өндөрийн овооноос зүүн хойш 10-аад км, Буян Өндөрийн говийн ард байх багавтар толгойн орой дээр энэхүү хүн чулуун хөшөө бий.

Буян Өндөрийн хүн чулуун хөшөө (урдаас)

Буян Өндөрийн хүн чулуун хөшөө (урдаас)

Буян Өндөрийн хүн чулуун хөшөөний гар зураг

5. Бүрдний голын Баруун Өндөрийн булш

Сумын төвөөс зүүн урагш 35 орчим км, Бүрдний голын Баруун Өндөрийн энгэр бэлээр дугуй дөрвөлжин булш, тахилын байгууламж нийлсэн цогцолбор дурсгал бий.

Бүрдний голын Баруун Өндөрийн булш (баруунаас)

Бүрдний голын Баруун Өндөрийн булш (урдаас)

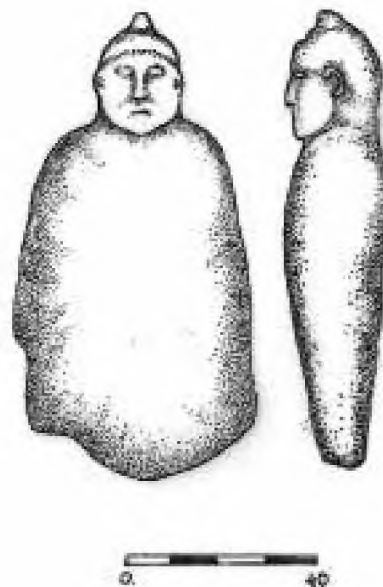
Бүрдний голын хүн чулуун хөшөө (зүүн хойноос)

6. Бүрдний голын буюу Ловхын хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс урагш 50 гаруй км, Бүрдний голын баруун хойд хөндийд байх намхад толгойн оройд “Ловх ноён” гэх хүн чулуун хөшөө бий. Энэхүү хөшөөг нутгийн ард иргэд жил бүр тахидаг ажээ.

Бүрдний голын хүн чулуун хөшөө (зүүнээс)

Бүрдний голын хүн чулуун хөшөөний гар зураг

7. Сайн Усны хонхорын булш

Сумын төвөөс зүүн урагш 30-аад км, Сайн Усны хонхорын хойд талд өргөрөгийн дагуу дэллэн орших багавтар уулын энгэр бэлээр дөрвөлжин дугуй нийлсэн хэдэн булш бий.

Сайн Усны хонхорын булш (хойноос)

Сайн Усны Хонхорын булш (урдаас)

8. Хайлаастын баруун амны Барчигарын булш

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 50-иад км, Хайлаастын бичигт хаднаас зүүн урагш 3-5 км орчимд байх амыг Барчигарын ам буюу Хайлаастын урд ам /зарим хүмүүс Хайлаастын Өндөр гэдэг/ гэх бөгөөд үүний хойд урд хамар дээгүүр ганц нэгээрээ орших хэдэн булш бий

Хайлаастын баруун амны Барчигарын булш (баруунаас)

Хайлаастын баруун амны Барчигарын булш (зүүн урдаас)

9. Хайлаастын булш, бичээс

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 50-иад км, Хайлаастын баруун амны Ёндонгийн худгийн зүүн урд талд байх ургаа өндөр хадны хойд талын гадаргуу дээр хоёр хэсэг газар хар бэхээр төвд, монгол үсгээр бичсэн бичиг бий. Мөн худгийн хойд урд хамар дээгүүр ганц нэгээрээ таруу орших цөөнгүй булш бий.

Хайлаастын бичигт хад (хойноос)

Хайлаастын булш (баруунаас)

Хайлаастын монгол бичээс

10. Хамбын хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 23 км, Жаргалант уулын баруун хойд дор Хамбын хийдийн туурь оршино.

Хамбын хийдийн туурин дээрх баганы суурь чулуу

Хамбын хийдийн туурь (урдаас)

СЭРГЭЛЭН СУМ

Сэргэлэн сумыг анх 1946 онд Хэрлэнбаян нэртэйгээр байгуулж, дараа нь АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1961 оны 7 дугаар зарлигаар Хөгнө сумтай нэгтгэн Сэргэлэн сумыг байгуулжээ. Тус сум 2009 оны эхний байдлаар 4,2 мян.км² газар нутагтай, 5 багтай, 2203 хүн амтай, 154692 толгой малтай байсан. Хүн амын ихэнх нь үзэмчин ястан. Сумын төв Сэргэлэн суурин нь аймгийн төвөөс баруун хойд зүгт 70 км зайтай.

1. Алтан уулын булш
2. Баян уулын булш
3. Баян хошууны булш
4. Бумбагарын булш
5. Гүн Саваагийн туурь, дөрвөлжин булш
6. Паршин уулын булш
7. Сүмийнбулагийн хийдийн туурь
8. Сэнжит хадны булш
9. Хавцалын амны булш
10. Хараатын булш
11. Цагаан Өндөрийн булш
12. Яргайтын булш

1. Алтан уулын булш

Сумын төвөөс зүүн хойш 28 орчим км-т орших Алтан уулын баруун зүүн хормойгоор хэдэн дөрвөлжин булш бий. Уулын зүүн хормойд байх хоёр булшны зүүн талд хөшөө байна.

Алтан уулын булш (урдаас)

Алтан уулын булш, хөшөө чулуу (зүүнээс)

Баян уулын булш (урдаас)

2. Баян уулын булш

Сумын төвөөс зүүн хойш 20 гаруй км, Эрүү тойрмын хойд биед орших Баян уулын энгэрээр дугуй дөрвөлжин нийлсэн 60 гаруй булш бий. Мөн энэ орчимд хайрган чулуун зэвсгийн үлдэгдэл элбэг ажээ.

Баян уулын чулуун зэвсгийн үлдэгдэл

Баян уулын булш (урдаас)

3. Баян хошууны булш

Сумын төвөөс зүүн тийш 40-өөд км, Яхь нуурын хойд бие Баян хошуу уулын энгэр бэлээр олон тооны дөрвөлжин булш бий.

Баян хошууны булш (баруун хойноос)

Баян хошууны булш (баруун урдаас)

Бумбагарын булш (баруунаас)

4. Бумбагарын булш

Сумын төвөөс зүүн тийш 30 гаруй км, Яхь нуурын баруун хойд хөвөө Бумбагар уулын урд энгэр бэлээр цөөнгүй дөрвөлжин булш бий.

Бумбагарын булш (урдаас)

5. Гүн Саваагийн туурь, булш

Сумын төвөөс зүүн хойш 20 гаруй км, Гүн Саваа хэмээх уулын оройд чулуугаар барьсан 6 барилгын туурь, хойд энгэрт нь 4 дөрвөлжин булш бий.

Гүн Саваагийн булш (баруун хойноос)

Гүн Саваагийн туурь (урдаас)

6. Паршин уулын булш

Сумын төвөөс хойд зүгт 18 орчим км, хуучин баригадын төвийн баруун хойд талд орших Паршин уулын энгэрт 10-аад дөрвөлжин булш бий. Зарим булшны зүүн талд хөшөө босгосон байх ажээ.

Паршин уулын булш хөшөө чулуу (зүүнээс)

Паршин уулын булш (урдаас)

Сүмийн булагийн хурлын туурь (баруун урдаас)

7. Сүмийнбулагийн хурлын туурь

Сумын төвөөс зүүн тийш 17 орчим км, Галын голын хойд хөвөө гүүрний баруун хойд талд Сүмийнбулагийн туурь бий.

8. Сэнжит хадны булш

Сумын төвөөс баруун хойш 30-аад км, Сэнжит хадны овооны зүүн дор нэг дөрвөлжин булш бий.

Сэнжит хадны булш (зүүн урдаас)

Хавцалын амны булш (урдаас)

9. Хавцалын амны булш

Сумын төвөөс зүүн тийш 40-өөд км, Баян хошуу уулын баруун хойд бие, Хавцалын амны эхэнд 10-аад булш бий.

10. Хараатын булш

Сумын төвөөс баруун хойш 5 орчим км, Сэргэлэн Хараат уулын баруун урд бэлд чулуун овоолго нь эмх замбараагүй болсон 10-аад булш бий.

Хараатын булш (баруун урдаас)

Хараатын булш (баруун хойноос)

11. Цагаан Өндөрийн булш

Сумын төвөөс баруун хойш 27 орчим км, Цагаан Өндөр уулын зүүн урд уртрагийн дагуу сунаж тогтсон хадтай дэл уулын баруун энгэр бэл, зоон дээгүүр дөрвөлжин дугуй нийлсэн 60 гаруй булш бий.

Цагаан Өндөрийн булш (баруун урдаас)

Цагаан Өндөрийн булш (баруунаас)

Цагаан Өндөрийн булш (урдаас)

Яргайтын булш (баруун хойноос)

12. Яргайтын булш

Сумын төвөөс зүүн тийш 30-аад км, Яргайт уулын энгэр бэлээр 20 орчим булш бий.

ХАЛХГОЛ СУМ

Халхгол сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 7 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Халх Нөмрөг голын хошуунаас салган Дорнод аймгийн харьяанд Буйрнуур сум нэртэйгээр байгуулжээ. 1939 оноос Халхгол сум гэж нэрлэх болсон. УИХ-ын 1994 оны 62 дугаар тогтоолоор Сүмбэр сумтай нэгтгэж төвийг нь Сүмбэр сумын төвд шилжүүлжээ. Тус сум 2009 оны эхний байдлаар 28,1 мян.км² газар нутагтай, 3 багтай, 2202 хүн амтай, 64324 толгой малтай байна. Сумын төв Хамар даваа суурин нь аймгийн төвөөс зүүн тийш 340 км зайтай.

1. Бавуу бэйсийн ордны туурь
2. Баянцагааны овооны бурхадын хөрөг
3. Буйр нуур орчмын бурхадын хөрөг
4. Их бурхант
5. Сүмийнбулагийн хийдийн туурь
6. Улаан Гангын туурь буюу Шарилжийн балгас
7. Утай уулын хийдийн туурь
8. Халзан уулын бурханы хөрөг
9. Халхын сүмийн туурь
10. Халхголын Пойвронгийн тохойн дурсгал
11. Хэрээ уулын булш
12. Шонх Таван толгойн хүн чулуун хөшөө
13. Эрс уулын манхан дахь бурхадын хөрөг

1. Бавуу бэйсийн ордны туурь

Халхгол сумын төвөөс хойд зүгт 30 гаруй км, Халхголын баруун эрэг дээр энэхүү ордны туурь оршино. Нутгийнхан энэхүү туурийг шудрага баатар Бавуужав бэйсийн өвлийн ордон байсан хэмээн ярьдаг.

Бавуу бэйсийн ордны туурь (урдаас)

Бавуу бэйсийн ордны туурь (урдаас)

Баянцагааны овооны чулуун дурсгал (баруун урдаас)

2. Баянцагааны овооны бурхадын хөрөг

Сумын төвөөс хойд зүгт 20 гаруй км, Халхголын баруун эрэг дээрх Баянцагааны овооны энгэрт чулуун дээр товойлгон сийлсэн суврага, Хаянхярваа бурханы дүрстэй 2 чулуун дурсгал бий.

Баянцагааны овооны Хаянхярваа бурханы гар зураг

Баянцагааны овооны Хаянхярваа бурхан

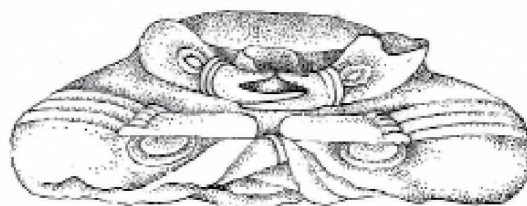
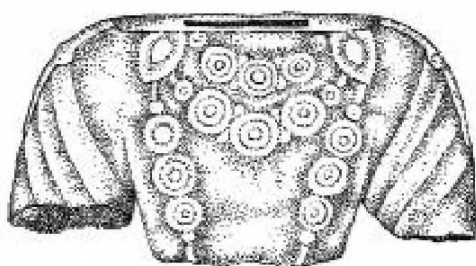
Баянцагааны овооны суврага

3. Буйр нуур орчмын бурхадын хөрөг

Хуучин Халхгол сумын төвөөс баруун хойд зүгт 20 гаруй км, Буйр нуурын зүүн эрэг, Загасны аж ахуйн урд талын дэрстэй талд бурхадын чулуун хөргийн хэсгүүд бий. Эдгээр дурсгалын зарим хэсгүүд нь усан зогсоолын орчимд байсан нь элсэнд дарагдсан гэнэ.

Буйр нуур орчмын бурхадын хөрөг (урдаас)

4. Их бурхант

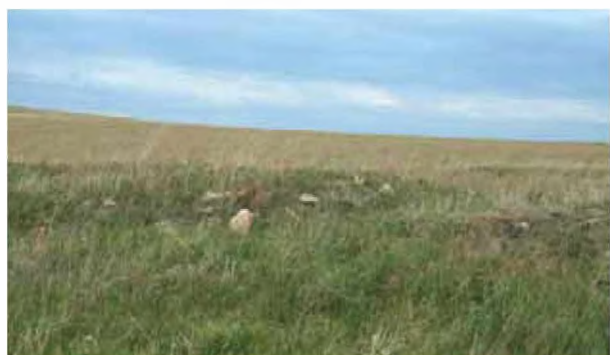
Их бурхант гэх энэхүү дурсгал нь сумын төвөөс хойд зүгт 35 орчим км, Халхголын баруун эргийн зүүн тийш харсан налуу энгэрт оршино. Их бурхантыг 1859-1864 оны үед Сэцэн хан аймгийн Илдэн жүн ван Тогтохтөрийн санаачлага удирдлагаар бүтээжээ.

Их бурхант (зүүнээс)

5. Сүмийнбулагийн хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн урагш 50 гаруй км, Өвөр сүмийн хоолойн баруун биед Сүмийнбулагийн хийдийн туурь оршино.

Сүмийнбулагийн хийдийн туурь (баруун урдаас)

6. Улаан Гангын туурь буюу Шарилжийн балгас

Хуучин Халхгол сумын төвөөс баруун зүгт 15 орчим км, Халхголын урд эрэг дээр Улаан Гангын туурь буюу Шарилжийн балгас хэмээн нэрлэгдэх шороон хэрэм бий. Хэрмэн дотроос Кидан улсын үед бүтээгдсэн ваарны хагархай хэсгүүд элбэг олддог.

Улаан Гангын туурь буюу Шарилжийн балгаснаас олдсон ваарны хагархайнууд

Их бурхантын дэвсгэр зураг

Улаан Гангын туурь буюу Шарилжийн балгас

7. Утай уулын хийдийн туурь

Халхгол сумын төвөөс баруун тийш 120 гаруй км, Тамсагбулагийн хойд хөндий хуучин Тамсагбулагийн дивизийн зүүнтээ Утай уулын хийдийн туурь бий.

Утай уулын хийдийн туурин дээрээс олдсон эд зүйлс

Утай уулын хийдийн туурь (урдаас)

Халзан уулын бурханы хөрөг (урдаас)

Халзан уулын бурханы хөргийн гар зураг

8. Халзан уулын бурханы хөрөг

Сүмбэрээс зүүн зүгт 45 орчим км, Халзан уулын баруун урд энгэрт бурханы хөрөг бүхий чулуун дурсгал бий.

Халхын сүмийн туурь (баруун урдаас)

9. Халхын сүмийн туурь

Хуучин Халхгол сумын төвөөс баруун хойд зүгт 30 гаруй км, Буйр нуурын хойд хөндий, Халхголын баруун эрэгт хилийн харуулын дэргэд Халхын сүмийн туурь бий.

Халхын сүмийн туурь (баруун урдаас)

Халхын сүмийн туурин дээрх барилгын шавар чимэглэл)

10. Халхголын Пойвронгийн тохойн дурсгал

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 35 орчим км, Халхголын хойд эрэг, Пойвронгийн тохойд зориуд зассан дөрвөлжин шороон далан дээр бичний дүр бүхий чулуун дурсгал бий. Энэ дурсгал гадуураа усан шуудуутай юм.

Халхголын Пойвронгийн тохойн дурсгал (баруун хойноос)

Гар зураг

Халхголын Пойвронгийн тохойн дурсгал (хойноос)

Хэрээ уулын булш (зүүн урдаас)

11. Хэрээ уулын булш

Сумын төвөөс зүүн урагш 40 гаруй км, Халхголын урд хөндий Хэрээ уулын зүүн дор 10-аад булш бий. Мөн энэ орчмоор хайрган чулуун зэвсгийн үлдэгдэл цөөнгүй байдаг.

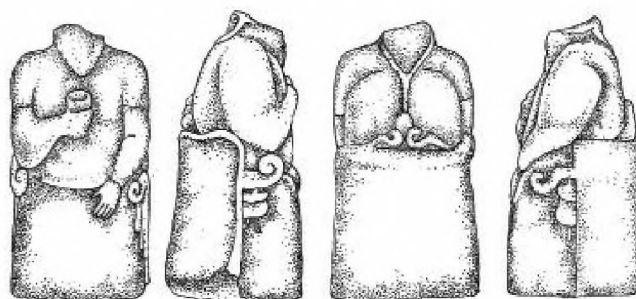
Шонх Таван толгойн хүн чулуун хөшөө (урдаас)

12. Шонх Таван толгойн хүн чулуун хөшөө

Хуучин Халхгол сумын төвөөс урагш 8 орчим км, Шонх Таван толгой хэмээх намхан толгойн орой дээр нэг хүн чулуун хөшөө бий.

Шонх Таван толгойн хүн чулуун хөшөө

0 40

Шонх Таван толгойн хүн чулуун хөшөөний гар зураг

13. Эрс уулын манхан дахь бурхадын хөрөг

Сумын төвөөс зүүн тийш 30 орчим км, Эрс уулын манханд Махранзийн дүр бүхий 2 чулуун дурсгал бий.

Эрс уулын манхан дахь бурхадын хөрөг (баруун урдаас)

Эрс уулын манхан дахь бурханы гар зураг

Эрс уулын манхан дахь бурханы гар зураг

ХӨЛӨНБУЙР СУМ

Хөлөнбуйр сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1946 оны 23 дугаар хурлын тогтоолоор Дорнод аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны эхний байдлаар 3,8 мян.км² газар нутагтай, 2 багтай, 1758 хүн амтай, 75294 толгой малтай байна. Сумын төв Баян суурин нь аймгийн төвөөс баруун тийш 128 км зайтай.

1. Баян Өлзийтийн булш
2. Баян Өлзийтийн хүн чулуун хөшөө
3. Жаргалантын бичээс
4. Овоот хошууны булш
5. Өгөөмөр уулын булш
6. Саруул гүний хийдийн туурь
7. Ханангийн Хар овооны булш
8. Ханангийн Хар уулын эхний булш
9. Хонин Өндөрийн булш

1. Баян Өлзийтийн булш

Сумын төвөөс зүүн зүгт 15 орчим км, Баян Өлзийт уулын зүүн, зүүн урд энгэр бэлээр ганц нэгээрээ тохиолдох хэдэн булш бий.

Баян Өлзийтийн булш (зүүн урдаас)

Баян Өлзийтийн булш (урдаас)

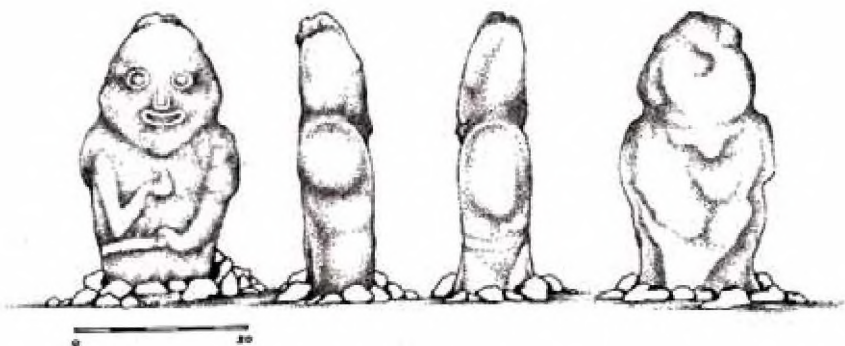
Баян Өлзийтийн хүн чулуун хөшөө (урдаас)

2. Баян Өлзийтийн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн зүгт 14 орчим км, Баян Өлзийт уулын зүүн хойд дор Хөлөнбуйр сумаас Булган сумруу явдаг замын дэргэд байх багавтар чулуун овоолгын дээр нэг хүн чулуун хөшөө бий.

Баян Өлзийтийн хүн чулуун хөшөө

Баян Өлзийтийн хүн чулуун хөшөөний гар зураг

3. Жаргалантын бичээс

Сумын төвөөс зүүн урагш 4 орчим км, Жаргалант уулын оройд орших Ханан хадны хойд хормойд 2 мөр төвд үсгээр бичсэн бичээс буй.

Жаргалантын бичигт хад (хойноос)

Жаргалантын төвд бичээс (зүүн хойноос)

Овоот хошууны булш (урдаас)

4. Овоот хошууны булш

Сумын төвөөс зүүн тийш 20 гаруй км, Булган сумруу явдаг зам дагуу Овоот хошуу гэх газар таруу байрлалтай 10-аад булш бий.

Овоот хошууны булш (урдаас)

5. Өгөөмөр уулын булш

Сумын төвөөс баруун урагш 10-аад км, Өгөөмөр уулын урд хойд энгэр бэлээр нилээд олон булш бий.

Өгөөмөр уулын булш (урдаас)

Өгөөмөр уулын булш (баруун хойноос)

6. Саруул гүний хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн хойш 30-аад км, Хэрлэн голын хойд хөвөө, Норзонгийн овооны урд хөндий, Хэнтий аймгаас Дорнод аймагруу явдаг замын дэргэд энэхүү хийдийн туурь оршино.

Саруул гүний хийдийн туурь (урдаас)

Саруул гүний хийдийн туурь (урдаас)

Ханангийн Хар овооны булш (урдаас)

7. Ханангийн Хар овооны булш

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 23 км, Ханангийн Хар овооны урд энгэрт ганц булш бий.

Ханангийн Хар уулын эхний булш (баруун урдаас)

8. Ханангийн Хар уулын эхний булш

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 22 км, Ханангийн Хар уулын эхэн гэх газар дөрвөлжин дугуй нийлсэн 5-6 булш буй.

Ханангийн Хар уулын эхний булш (урдаас)

9. Хонин Өндөрийн булш

Сумын төвөөс зүүн тийш 16 орчим км, Баян Өлзийт уулын зүүн талд зэргэлдээ орших Хонин Өндөр гэх толгойн өвөрт 2 дөрвөлжин булш бий.

Хонин Өндөрийн булш (хойноос)

Хонин Өндөрийн булш (баруунаас)

ЦАГААН-ОВОО СУМ

Цагаан-Овоо сумыг Аймгийн яамны 1935 оны 25 дугаар тогтоолоор Дорнод аймгийн Халхгол, Түмэндэлгэр, Эрдэнэцагаан сумдын нутгаас салгаж Дорнод аймгийн харьяанд байгуулжээ. Тус сум 2009 оны эхний байдлаар 6,5 мян.км² газар нутагтай, 6 багтай, 3608 хүн амтай, 173500 толгой малтай байна. Хүн амын 90 гаруй хувийг буриад ястан эзэлнэ. Сумын төв Хөөврийн нуур суурин нь аймгийн төвөөс баруун хойш 120 км зайтай.

1. Алтжийн бүрдийн булш, хөшөө чулуу
2. Баруун дөрөө буюу Хэрлэн Барс хотын туурь
3. Гомбо толгойн булш
4. Зүүн дөрөө
5. Их Давхар уулын булш
6. Овхоны булш
7. Салхит уулын булш
8. Соёмбот уулын булш
9. Хан уулын өврийн булш
10. Хөшөөт толгойн булш
11. Хүрээтийн далангийн булш
12. Чулуут толгойн булш
13. Элст голын булш

1. Алтжийн бүрдийн булш, хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн урагш 25 орчим км, Сүүл Өндөрийн баруун хойд хөндий, Алтжийн бүрдийн буруун урд дэвсэг дээр 1 дөрвөлжин булш, түүний зүүн хойд талд /ойролцоогоор 60-аад м-т/ 1 хөшөө чулуу бий. Хөшөө нь унасан байдалтай сул хэвтэх бөгөөд дээш харсан нүүрэн талд нь хөндлөн шулуун зураас түүний доогуур нумарсан зураас тус тус сийлжээ.

Алтжийн бүрдийн дөрвөлжин булш (урдаас)

Алтжийн бүрдийн хөшөө чулуу

Алтжийн бүрдийн хөшөө чулууны гар зураг

2. Баруун дөрөө буюу Хэрлэн Барс хотын туурь

Сумын төвөөс урагш 70-аад км, Хэрлэн голын хойд хөндий, Баруун дөрөө нуурын зүүн урд шороон хэрэм бүхий эртний хотын үлдэгдэл бий. Нутгийнхан энэ хэрмийн үлдэгдлийг "Тогоонтөмөр хааны Барс хот" хэмээн нэрлэдэг бол судлаачид бусад хотын үлдэгдлээс ялгахын тулд "Хэрлэн Барс хот 1" гэж нэрлэдэг. Хэрмийн зүүн талд 7 давхар суврагын үлдэгдэл байх бөгөөд энэ нь Монгол нутагт босоогоороо үлдсэн цөөхөн дурсгалын нэг болно.

Хэрлэн Барс хотын суврага (зүүн урдаас)

Баруун дөрөөгийн хэрэм (баруун урдаас)

Гомбо толгойн булш (зүүнээс)

3. Гомбо толгойн булш

Сумын төвөөс зүүн урагш 20-иод км, Гомбо толгойн зүүн энгэрээр дөрвөлжин голдуу 10 гаруй булш бий.

4. Зүүн дөрөө

Сумын төвөөс урагш 70 гаруй км, Хэрлэн голын хойд хөндий, Дорнодын замын дэргэд гадуураа намхан шороон хэрэм бүхий эртний барилгын үлдэгдэл бий. Үүнийг нутгийнхан “Зүүн дөрөө” гэдэг бөгөөд судлаачид Тогтоонтөмөр хаантай холбогдолтой бусад хотын үлдэгдлээс ялгахын тулд “Хэрлэн Барс хот 3” гэж нэрлэн заншжээ. Энэ үлдэгдэлээс баруун зүгт 15 орчим км-т Хэрлэн Барс 1 хотын туурь бий.

Зүүн дөрөөгийн барилгын туурин дээрх баганы суурь чулуу

Зүүн дөрөөгийн барилгын туурь (урдаас)

Их Давхар уулын булш (баруун урдаас)

5. Их Давхар уулын булш

Сумын төвөөс баруун зүгт 60-аад км, Их Давхар хэмээх уулын энгэр бэлээр таруу байрлалтай 30-аад булш бий. Эдгээр булшны дийлэнх олонх нь дөрвөлжин булш юм.

Их Давхар уулын булш (баруунаас)

6. Овхоны булш

Сумын төвөөс зүүн зүгт 15 орчим км, Өндөр Хар уулын зүүн хойд бие, Шомбо уулын хойд талд зэргэлдээ орших хоёр толгойг баруун, зүүн Овхон гэж нэрлэдэг. Эдгээр толгойн оройгоор дөрвөлжин дугуй нийлсэн 30-аад булш бий.

Баруун Овхоны булш (урдаас)

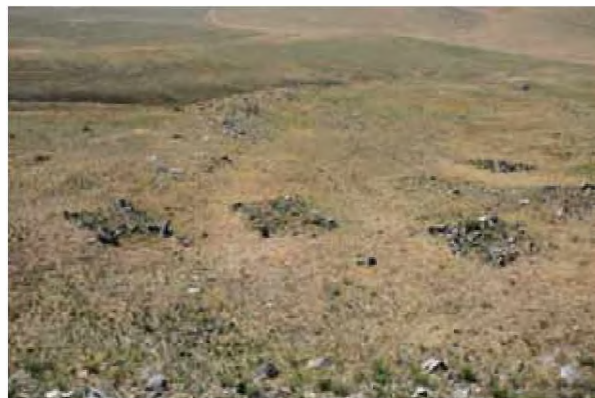
Зүүн Овхоны булш (зүүнээс)

7. Салхит уулын булш

Сумын төвөөс баруун тийш 20-иод км, Түмэндэлгэр уулын зүүн тал, Шар хадны урд талд Салхит гэх уул оршино. Салхит уулын энгэр, хормойгоор 15 орчим дөрвөлжин булш бий.

Салхит уулын булш (урдаас)

Салхит уулын булш (зүүнээс)

8. Соёмбот уулын булш

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 20-иод км, Элст уулын ард залган орших Соёмбот уулын баруун энгэрт 1 дөрвөлжин, 10 гаруй дугуй булш бий.

Соёмбот уулын булш (баруунаас)

Соёмбот уулын булш (баруун хойноос)

9. Хан уулын өврийн булш

Сумын төвөөс баруун хойш 50 гаруй км, Өвөр хоолойн хойд биед орших Хан уулын өвөрт 5 булш бий.

Хан уулын өврийн булш (урдаас)

Хан уулын булш (урдаас)

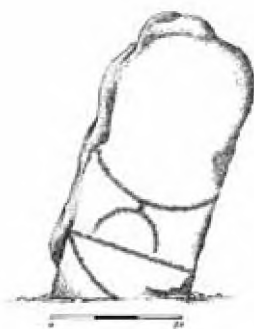
Хөшөөт толгойн булш (баруун урдаас)

10. Хөшөөт толгойн булш

Их Давхар уулын баруун урд орших багавтар нүцгэн толгойг нутгийнхан Хөшөөт толгой гэдэг. Энэ толгойн энгэрээр дөрвөлжин бололтой 5 булш бий. Зарим булшны зүүн талд хөшөөрхүү жижгэвтэр гонзгой чулуу суулгасан байх боловч ихэнх нь унажээ. Босоо үлдсэн 1 хөшөөний баруун талд шулуун болон доош нумарсан тахир зураасыг сийлсэн харагдана. Мөн урагшаа харсан талд шанаган тамга мэт дүрсийг сийлжээ.

Хөшөөт толгойн булшны хөшөө чулуу

Хөшөөт толгойн булшны хөшөөний чулууны гар зураг

Хөшөөт толгойн булш (баруунаас)

Хүрээгийн далангийн булш (баруун урдаас)

11. Хүрээтийн далангийн булш

Цагаан-Овоо сумын Хүрээт далан багийн төвийн зүүн хойд талд 3 дөрвөлжин булш бий. Эдгээр булшны гадаад харагдах байдал ижил боловч хэмжээгээрээ харилцан адилгүй юм.

12. Чулуут толгойн булш

Өнөөгийн Цагаан-Овоо сумын урдхан орших /Моби толгойн баруун урд/ Чулуут толгойн эргэн тойрон олон тооны булш бий. Энд байгаа булшнуудын олонх нь дөрвөлжин хэлбэрийн булш бөгөөд хана, хашлага, дараасын хэлбэр хэмжээ өөр өөр ажээ.

Чулуут толгойн булш (урдаас)

Чулуут толгойн булш (урдаас)

13. Элст голын булш

Сумын төвөөс баруун хойш 20 гаруй км, Соёмбот уулын зүүн урд хөндий, Элст голын зүүн эрэг дээр нэг дор 20-иод дөрвөлжин булш бий. Зарим булшны зүүн талд жижгэвтэр чулуун хөшөө байна.

Элст голын булш (зүүн урдаас)

Элст голын булш (зүүнээс)

ЧОЙБАЛСАН СУМ

Чойбалсан сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 7 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий аймгийн Баянтүмэн хан уулын хошуунаас салган Очирмөнх сум нэртэйгээр Дорнод аймгийн харьяанд байгуулжээ. 1961 оноос Чойбалсан сум гэж нэрлэгдэх болсон байна. Тус сум 2009 оны эхний байдлаар 10,1 мян.км² газар нутагтай, 3 багтай, 2627 хүн амтай, 101374 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Хулстай суурин нь аймгийн төвөөс зүүн хойд зүгт 55 км зайтай.

1. Гурван Баяны хийдийн туурь
2. Ламын Гэгээний хийдийн туурь
3. Талбайн Тайж нарын хурлын туурь
4. Тэмээн хадны булш
5. Юншээбү хурлын туурь
6. Яхь нуурын булш

Чойбалсан сум

1. Гурван Баяны хийдийн туурь

Чойбалсан сумын төвөөс зүүн тийш, Хэрлэн голын хойд хөвөөнд Гурван Баяны хийдийн туурь буй.

Гурван Баяны туурин дээрх барилгын шавар эдлэлийн хэсэг

Гурван Баяны хийдийн туурь (зүүн урдаас)

Ламын Гэгээний хийдийн туурь (урдаас)

2. Ламын Гэгээний хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун урагш 30-аад км, Хэрлэн голын хойд хөвөөнөө Ламын Гэгээний хийдийн туурь оршино.

3. Талбайн Тайж нарын хурлын туурь

Сумын төвөөс зүүн тийш 60 гаруй км, Хэрлэн голын зүүн хойд хөвөө, Сүмийн Цагаан нуурын зүүнтээ хоёр барилгын туурь бий. Үүнийг нутгийн ард иргэд “Талбайн Тайж нарын хурлын туурь” гэж нэрийдэх ажээ.

Талбайн Тайж нарын хурлын туурин дээрх барилгын шавар эдлэлийн хэсэг

Талбайн тайж нарын хурлын туурь (урдаас)

Тэмээн хадны барилгын туурь (баруунаас)

4. Тэмээн хадны булш

Сумын төвөөс зүүн хойш 50 орчим км, Тэмээн хадны зүүн хойд тал, Баянбулагийн хойд дэнж дээр таруу байрлалтай 4 дөрвөлжин булш бий. Энд байх булшнуудын зүүн талд тусгайлан зассан чулуудыг суулгаж хөшөө босгосон байв. Хамгийн хойд талын булшнаас хойш 1 км орчим зайд хоёр барилгын туурь байдгийг нутгийнхан сүм, дуганы үлдэгдэл гэх ажээ.

5. Юншээбү хурлын туурь

Сумын төвөөс зүүн зүгт 45 орчим км, Хэрлэн голын хойд хөвөөнөө Юншээбү хийдийн туурь оршино.

Юншээбү хурлын туурь (зүүн урдаас)

Яхь нуурын булш (зүүн урдаас)

6. Яхь нуурын булш

Сумын төвөөс баруун хойш 30-аад км, Яхь нуурын зүүн хойд хөвөөнөө таруу байрлалтай 10-аад булш, зэл чулууд бий.

Яхь нуурын булш (урдаас)

ЧУЛУУНХОРООТ СУМ

Чулуунхороот сумыг СнЗ-ийн 1959 оны 197 дугаар тогтоолоор Чулуунхороотын САА-г түшиглүүлэн байгуулжээ. Тус сум 2009 оны эхний байдлаар 6,5 мян.км² газар нутагтай, 3 багтай, 1576 хүн амтай, 49407 толгой малтай байна. Сумын төв Эрээнцав суурин нь аймгийн төвөөс зүүн хойш 248 км зайтай.

1. Галуут нуурын булш
2. Монгол Цагаан нуурын хийдийн туурь
3. Үхэртийн булш
4. Хайлангийн булш
5. Чулуун Өндөрийн булш
6. Шинэбулагийн дурсгал
7. Эрдэнэ толгойн булш

Чулуунхороот сум

1. Галуут нуурын булш

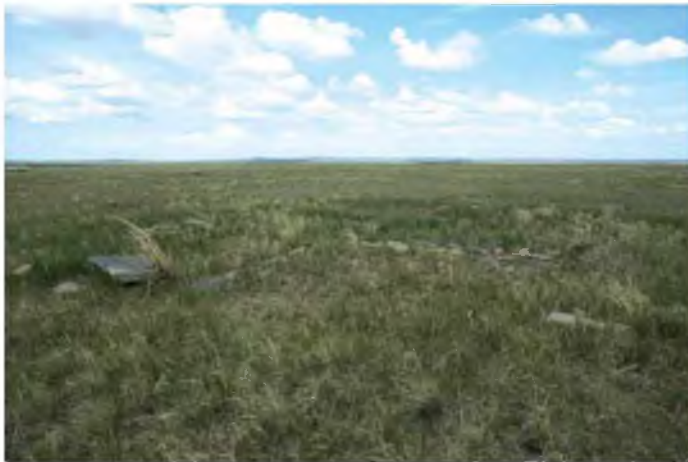
Чулуунхороот сумын төвөөс баруун тийш 40-өөд км, Галуут нуурын баруун талын багавтар толгойн оройгоор 15 орчим булш бий.

Галуут нуурын булш (урдаас)

Галуун нуурын булш (баруун хойноос)

Монгол Цагаан нуурын хийдийн туурь (урдаас)

2. Монгол Цагаан нуурын хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн тийш 50 гаруй км, Монгол Цагаан нуурын урд 10-аад сүм, дуганы туурь үлдэгдэл бий. Энэ туурины зүүн болон хойд талаар хэдэн дөрвөлжин булш байх бөгөөд заримыг нь ойрын үед ухаж сүйтгэжээ.

Монгол Цагаан нуурын булш булш (урдаас)

3. Үхэртийн булш

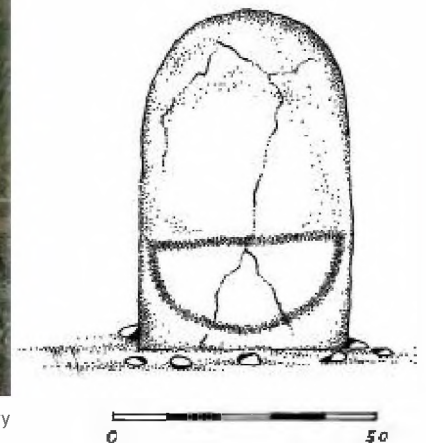
Сумын төвөөс баруун хойш 90 орчим км, Үхэрт хэмээх газар 30-аад дөрвөлжин булш бий. Эдгээр булшны тавынх нь зүүн талд хөшөө чулуутай

Үхэртийн булш (урдаас)

Үхэртийн булшны хөшөө чулуу

Үхэртийн булшны хөшөө чулууны гар зураг

4. Хайлангийн булш

Сумын төвөөс баруун хойш 80 орчим км, Хайлангийн хөндийд олон тооны булш бий. Эдгээр булшны Дэлгэр нуурын баруунтаа орших 2 том дөрвөлжин булшны урд талын хашлага чулууд гадаргуу дээрээ буга, зээр, гөрөөс, шувуу, үнэг зэрэг амьтдын сийлмэл зурагтай юм. Мөн энэ булшны зүүн талд гадаргуу дээрээ шулуун зураас татсан чулуу сул хэвтэнэ.

Хайлангийн булш (урдаас)

Хайлангийн булш (урдаас)

Хайлангийн булшны хашлага дээрх сийлмэл зураг (урдаас)

Хайлангийн булшны хөшөө чулуу

Хайлангийн булшны хашлага дээрх сийлмэл зургийн гар зураг

Чулуут Өндөрийн булш (баруунаас)

5. Чулуут Өндөрийн булш

Сумын төвөөс баруун хойш 80-иад км, Хайлангийн хөндийн зүүн урд хэсэг Чулуут Өндөрийн оройгоор 3 дөрвөлжин булш бий.

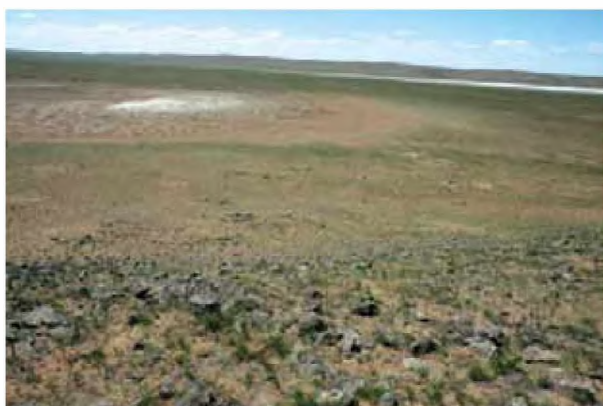
Шинэбулагийн дурсгал (зүүн урдаас)

6. Шинэбулагийн дурсгал

Сумын төвөөс баруун хойш 20 гаруй км, Шинэ булаг нуурын зүүн урд талын багавтар толгой дээр хоёр хэсэг газар өргөрөгийн дагуу цувуулан босгосон зэл чулууд бий. Үүний урд талд эрт үед эвдэгдсэн нэгэн булш байдаг.

7. Эрдэнэ толгойн булш

Хуучны Эрдэнэ толгойн МАА-н нэгдүгээр фермийн урд, Баангын нуурын зүүн урд талд орших хад асга ихтэй багавтар уулын энгэр бэлээр дөрвөлжин дугуй нийлсэн 60 гаруй булш бий.

Эрдэнэ толгойн булш (зүүн хойноос)

Эрдэнэ толгойн булш (баруун урдаас)

Эрдэнэ толгойн булш (баруун хойноос)

Дорнод аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт

Баяндун сум

1. Аргалантын адгийн булш
2. Бэрхийн булш
3. Дамбадаржаалан хийдийн туурь
4. Дангайн давааны булш
5. Дангайн эхний булш
6. Зүүн Ханангийн тахилын онгон
7. Наранбулагийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
8. Норовлин уулын булш
9. Онхоодойн тахилын байгууламж
10. Угтамын өврийн булш
11. Угтамын хийдийн туурь
12. Улаантолгойн булш
13. Урт хошууны булш
14. Хагархай толгойн булш
15. Халиуны булш
16. Хар шогнохын булш
17. Хатан хошууны өврийн булш
18. Хороон довын балгас буюу Тогоонтөмөр хааны хэрэм
19. Чингисийн хэрмэн зам

Баянтүмэн сум

1. Баруун Өлзийтийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
2. Буяндэлгэрийн овооны булш
3. Гүнжийн хийдийн туурь
4. Дүнгэлжин уулын дурсгал
5. Их Овоотын булш
6. Сайханбулагийн эхний сүмийн туурь
7. Сүүл Өндөрийн булш
8. Хар эргийн булш
9. Хэрлэн голын Догногорын гүүрний дэргэдэх булш

Баян-Уул сум

1. Арслан толгойн булш
2. Дашдаржаагийн хийдийн туурь
3. Дашчоймболин хийдийн туурь
4. Дэлбэрхэйн голын суврагын үлдэгдэл
5. Дэлбэрхэйн Өндөрийн булш
6. Жамбалдаржаагийн хийдийн туурь
7. Зүүн хар чулуутайн булш
8. Өвөр Эрээний хормойн дурсгал
9. Паршины баруун энгэрийн дурсгал
10. Паршины хөндийн Жанчивын булш, тахилын байгууламж
11. Хайчийн баруун амны булш
12. Хайчийн голын булш
13. Хувилгаан толгойн булш, тахилын байгууламж
14. Хужиртаан уулын булш
15. Чингисийн хэрмэн зам
16. Чулуутын булш
17. Эрдэнэ гүний хийдийн туурь

Булган сум

1. Ар Уртын булш
2. Буян-Аравжихын хийдийн туурь
3. Норовлин уулын булш
4. Нүгний хийдийн туурь
5. Тугийн сүмийн туурь
6. Хар эргийн булш, тахилын байгууламж
7. Хар эргийн балгас
8. Холбоо овооны булш, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
9. Шанагын хадах хөвийн булш, бичээс
10. Эхэн Өндөрийн булш

Гурванзагал сум

1. Айрагийн хийдийн туурь
2. Лацын амны булш
3. Сүмийн булгийн туурь
4. Хадан хөвийн хоолойн булш

5. Хөцөөгийн хоолойн дурсгал
6. Цагаанчулуутын булш
7. Чингисийн хэрмэн зам

Дашбалбар сум

1. Бараан тогооны булш
2. Баруун Жараахайн булгийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
3. Баруун Хавцгайтын тахилын байгууламж
4. Бөөний булангийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
5. Гуулинтын дацангийн туурь
6. Дуган овооны хийдийн туурь
7. Заагийн овоо
8. Луутын булш
9. Төмөртэй толгойн булш
10. Түрхнэгийн дуганы туурь
11. Улзын Улаан эргийн булш
12. Хавцгайн зүүн энгэрийн булш
13. Хадатын булш
14. Хадат толгойн булш
15. Хөхөө Өндөрийн булш
16. Хүйтэн Өндөрийн булш
17. Цогдэлгэрийн энгэрийн булш
18. Шар Тогооны хийдийн туурь
19. Элтрүүт уулын дурсгал

Матад сум

1. Алтан Очиртын хийдийн туурь
2. Баруун хөшөөтийн хурлын туурь
3. Барчигарын хүн чулуун хөшөө
4. Билүүтийн Бүрдний голын булш, тахилын байгууламж
5. Буяндэлгэрүүлэх хийд
6. Буян Өндөрийн хүн чулуун хөшөө
7. Бүрдний голын Баруун Өндөрийн булш
8. Бүрдний голын буюу Ловхын хүн чулуун хөшөө
9. Мэргэн бандидын хийдийн туурь
10. Нарангийн хүн чулуун хөшөө
11. Сайн Усны хонхорын булш
12. Содномдаржаа Бандидын хийдийн туурь
13. Тэхэгийн хүн чулуун хөшөө
14. Үйзэнбэйсийн хошууны туурь
15. Хайлаастын баруун амны Барчигарын булш
16. Хайлаастын булш, бичээс
17. Хамбын хийдийн туурь
18. Хошуучийн хийдийн туурь
19. Хөөвөрийн говийн хүн чулуун хөшөө
20. Хүйтэнбулаг нуурын чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
21. Чимэгийн хадны бичээс
22. Шар овооны хурлын туурь
23. Эгүүрза уртадын хийдийн туурь

Сэргэлэн сум

1. Алтан уулын булш
2. Баяндунгийн хурлын туурь
3. Баян уулын булш
4. Баян хошууны булш
5. Бумбагарын булш
6. Гүн саваагийн туурь, булш
7. Паршин уулын булш
8. Сүмийн булгийн хийдийн туурь
9. Сэнжит хадны булш
10. Хавцлын амны булш
11. Хараатын булш
12. Хэрлэнбаяны хийдийн туурь
13. Цагаан Өндөрийн булш
14. Чингисийн хэрмэн зам
15. Яргайтын булш

Халхгол сум

1. Бавуу бэйсийн ордны туурь
2. Баянцагааны овооны бурхадын хөрөг
3. Буйр нуур орчмын бурхадын хөрөг
4. Гүү Азаргын балгас
5. Дархан зөөгийн дурсгал
6. Их бурхант
7. Пойвронгийн тохойн сүмийн туурь
8. Сангийн далайн хийдийн туурь
9. Сүмийнбулгийн хийдийн туурь
10. Тамсагбулагийн шинэ чулуун зэвсгийн бууц
11. Товангийн хийдийн туурь
12. Тамсагийн хийдийн туурь
13. Түмэн Өлзийтийн хийдийн туурь
14. Улаан Гангын туурь буюу Шарилжийн балгас
15. Утай уулын хийдийн туурь
16. Халзан уулын энгэрийн бурхан
17. Халхын сүмийн туурь
18. Халхын хошууны хийдийн туурь
19. Хоолтын голын булш
20. Хулстайн хийдийн туурь
21. Халхголын Пойвронгийн тохойн дурсгал
22. Хэрээ уулын булш
23. Эрхэмсэг бэйсийн хүрээний туурь

Хөлөнбуйр сум

1. Батхаан уулын булш
2. Баргын хийдийн туурь
3. Баян Өлзийтийн булш
4. Баян Өлзийтийн хүн чулуун хөшөө
5. Даржаалин хийдийн туурь
6. Зүрхийн баруун энгэрийн булш
7. Жаргалантын бичээс
8. Овоот хошууны булш
9. Өгөөмөр уулын булш
10. Саруул гүний хийдийн туурь
11. Ханангийн Хар овооны булш
12. Ханангийн Хар уулын эхний булш
13. Хонин Өндөрийн булш
14. Цувраагийн булш
15. Энгэр Цайдмын хийдийн туурь

Цагаан-Овоо сум

1. Алтжийн бүрдийн булш, хөшөө чулуу
2. Баруун Гудантын ухаагийн дурсгал
3. Баруун дөрөө буюу Хэрлэн Барс хотын туурь
4. Баян овоотын булш
5. Гомбо толгойн булш
6. Зүүн дөрөө
7. Их Давхар уулын дурсгал
8. Норзодын Бүдүүн ухаагийн булш
9. Овхоны булш
10. Салхит уулын булш
11. Соёмбот уулын булш
12. Суврагын туурь
13. Хан уулын өврийн булш
14. Хөшөөт толгойн булш
15. Хүрээтийн далангийн булш
16. Хэрлэн Барс хотын суврага
17. Цагаан овооны хийдийн туурь
18. Чингисийн хэрмэн зам
19. Чулуун толгойн булш
20. Чулуутын Хар толгойн чулуун зэвсгийн дурсгал
21. Чулуунхороотын булш
22. Элст голын булш

Чойбалсан сум

1. Гурван Баяны хийдийн туурь

2. Тэмээн хадны булш
3. Ламын Гэгээний хийдийн туурь
4. Мээрэнгийн хурлын туурь
5. Талбайн Тайж нарын хурлын туурь
6. Чингисийн хэрмэн зам
7. Юншээбү хурлын туурь
8. Ялгуусан хутагтын хүрээний туурь
9. Ямаат нуурын чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
10. Яхь нуурын булш

Чулуунхороот сум

1. Галуут нуурын булш
2. Жаргалант уулын булш
3. Монгол Цагаан нуурын дэргэдэх хийдийн туурь
4. Уртын хоолойн булш
5. Хайлангийн булш
6. Чулуун Өндөрийн булш
7. Шинэбулагийн дурсгал
8. Эрдэнэ толгойн булш

Товчилсон үгийн тайлал

АБНБУ	Автономит Бүгд Найрамдах Буриад Улс
АДХ	Ардын Депутатуудын Хурал
АИХ	Ардын Их Хурал
АНУ	Америкийн Нэгдсэн Улс
БНМАУ	Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс
БНХАУ	Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс
БСШУЯ	Боловсрол, Соёл, Шинжлэх Ухааны Яам
ЗДТГ	Засаг Даргын Тамгын Газар
ИКОМОС	/ICOMOS буюу International Council on Monuments and Sites/ Хөшөө дурсгал болон дурсгалт газрыг хамгаалах Олон Улсын Зөвлөл
МУБИС	Монгол Улсын Боловсролын Их Сургууль
МУИС	Монгол Улсын Их Сургууль
МХГ	Мэргэжлийн Хяналтын Газар
НҮБ	Нэгдсэн Үндэсний Байгууллага
ОХУ	Оросын Холбооны Улс
ӨМӨЗО	Өвөр Монголын Өөртөө Засах Орон
САА	Сангийн Аж Ахуй
СнЗ	Сайд нарын Зөвлөл
СӨТ	Соёлын өвийн төв
УБХ	Улсын Бага Хурал
УИХ	Улсын Их Хурал
УНБМС	Улсын Нэгдсэн Бүртгэл-Мэдээллийн Сан
ШУА	Шинжлэх Ухааны Академи
ШУХ	Шинжлэх Ухааны Хүрээлэн
ЮНЕСКО	/UNESCO буюу United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization/ Нэгдсэн Үндэсний Байгууллагын Боловсрол, Шинжлэх ухаан, Соёлын байгууллага

Ашигласан ном бүтээлийн жагсаалт

1. Баяр.Д. Монголчуудын чулуун хөрөг. УБ., 2002
2. Гонгоржав.Г, Энхбат.Г. “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал” толь бичгийн хэрэглэгдэхүүн бүрдүүлэх экспедицийн өдрийн тэмдэглэл. Соёлын өвийн төв. УНБМС. УБ., 1997
3. Даваацэрэн.Б. “Дорнод аймгийн үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулсан ажлын тайлан” Соёлын өвийн төв. УНБМС. УБ., 2010
4. Дамдинсүрэн.А. Дорнодын хураангуй түүх. УБ., 2001
5. Дорж.Д. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэлийн эмхэтгэл. УБ., 2007
6. Доржпүрэв.Б. Дорнод аймгийн аялал жуулчлалын хөгжлийн асуудалд. УБ., 2007
7. Дорнодын Болор толь. (эмхтгэсэн Ц.Даваажаргал, Д.Дамдинжав, М.Дамдинжав) УБ., 2006
8. Лхагвасүрэн.Х. Монголын археологи. (Чингэс хааны үе) Тэргүүн дэвтэр. УБ., 2007
9. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал (Сэдэвчилсэн лавлах) УБ., 1999
10. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт. (редактор Д.Цэвээндорж, Н.Уртнасан) УБ., 2008
11. Монголын нэвтэрхий толь. (ерөнхий редактор Б.Чадраа) УБ., 2000
12. Наваан.Д. Дорнод Монголын хүрлийн үе. УБ., 1975
13. Намнандорж.О. Түүвэр зохиол. III боть. (эмхэтгэсэн Н.Дэнсмаа) УБ., 2005
14. Пэрлээ.Х. Эрдэм шинжилгээний өгүүлүүд. I боть. (эмхэтгэсэн У.Эрдэнэбат) УБ., 2001
15. Соёл урлаг шинэ нөхцөлд – I-YI. УБ., 1995, 2000, 2003, 2005, 2007, 2009
16. Сономдагва Ц. Монгол улсын засаг захиргааны зохион байгуулалтын өөрчлөлт шинэчлэлт 1691-1977. УБ., 1998
17. Сэр-Оджав.Н. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэлийн эмхэтгэл. УБ., 2003
18. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал хамгаалагчдад. (Редактор Ц.Цэндсүрэн) УБ., 2008
19. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөр. УБ., 2009
20. Цэвээндорж.Д, Баяр.Д, Цэрэндагва.Я, Очирхуяг.Д. Монголын археологи. УБ., 2003
21. Цэвээндорж.Д. Монголын археологийн судалгаа /Эрдэм шинжилгээний илтгэл, өгүүлэл/ I-YI боть. УБ., 2003, 2003, 2004, 2004, 2009
22. Mongolian Journal of Anthropology, Archeology and Ethnology. (МУИС-ийн Археологи-Антропологийн тэнхимийн эрдэм шинжилгээний бичиг) УБ., 2008

